NEDERLANTZE HESPERIDES,

Dat is, Oeffening en Gebruik van de

LIMOEN en ORANJE-BOOMEN

Geſtelt na den Aardt, en Climaat der

Nederlanden.

Door J. COMMELYN.

Tot Amſterdam, By MARCUS DOORNIK, Boek-verkooper. 1676.
Met Privilegie voor Vyftien Iaaren.

Pre-Linnean
SB 369.5
.N4
C.4
1676

NEDERLANTZE

HESPERIDES,

Dat is,

Oeffening en Gebruik

Van de

LIMOEN- en ORANJE-BOOMEN;

Geſtelt na den Aardt, en Climaat der
NEDERLANDEN.

Met kopere Platen verçiert,

Door J. COMMELYN.

Mo. Bot. Garden
1898

Tot AMSTERDAM,

By *Marcus Doornik*, Boek-verkooper op den Vygen-dam. 1676.
Met Privilegie.

VOOR-REDEN.

EEn klein gedeelte van den Hof-bouw komt hier te voorſchijn, zijnde een Oeffeningh van uitlandtze Boomen, by veele bemint, maar van weinige te reght gekent, door eenige Schrijvers aan ons Vaderlandt iet daar af in 't ligt gegeven; dogh by niemandt (gelijk het behoort) uit-gewroght. Het is de Op-queekingh en gebruik van den Limoen- en Oranje-boom, die haar op-doet onder den Naam van *Neederlandtze Heſperides*; welk by ondervindingh van Jaren tot hier toe gekomen, en door de ſnipperingen van ledige uuren op weinigh Bladeren geraakt is. 't Was nooit in gedaghten geweeſt, dit door den Druk gemeen te maken, 't en ware de veelvuldige aanporringh van eenige aanzienelijke Vrinden zulks had voort-gezet, en de ſwarigheden, die haar omtrent dit Werk niet weinigh op-deden, doen te boven komen; te meer, overmidts deze Oeffeningh hier te Lande by veel voortreffelijke Perzoonen werdt by der handt gevat, die het, door eigen onkunde, op haar Hoveniers laten aankomen, by welke zelf de kenniſſe zeer mager is. Dezen *Heſperides* werdt dan voor een yder geopent, en vertoont zigh onder een vreemde benaminge, hebbende daar in tot Voorgangeren, den uitſteekenden *Iovianus Pontanus*, en den geleerden Jeſuït *Ioannes Baptiſta Ferrarius*, die hare Beſchrijvingen (den eenen in Vaarzen, en den anderen met een hoogh-dravende Stijl) beide onder den Naam van *Heſperides* hebben uit-gevoert; dogh alleen na de gelegentheidt van haar Vaderlandt, 't welk met ons Geweſte veel verſchilt, zoo dat het hare ons niet heeft konnen dienen, als in weinigh zaken, die ook gevolght, en door ondervindingh zijn bewaarheidt. Wat de Ordre, by ons gehouden, aangaat, die hebben wy van *Ferrarium* ontleent, dewijl de zelve onverbeterlijk is. Maar vorder is hier betragt, dat dit Werk geſchikt en gebragt is, zoodanigh als de Lught en gelegentheidt van deze Noordze Landen komt te verëiſſchen, die veel ongematighde Zomers en Winters onderworpen zijn. Het Verhaal van veele Verdightzelen, met hare omſtandigheden, die aan de Hiſtorie van den Hof *Heſperides* vaſt zijn, werden met goede redenen voorby-gegaan, en 't voornaamſte alleen met weinigh woorden aangeroert, dewijl onnoodige vertellinge niet als onnutte moeite is. Ons

eenigh

eenigh oogh-merk was, namentlijk, de Beſchrijvingh der Boomen, en hare Vrughten, in 't byzonder, en daar na de Oeffeningh, met al het geen daar toe vereïſcht werdt; zoo wel van die eerſt uit Italien gebraght, als die hier te Lande van Zaden gewonnen werden. In dit alles is de eenvoudighſte wegh gehouden, en op het klaarſte voor-geſtelt, vermijdende alle konſtige uitvindinge, die van zommige voor Wonderen aan de wereldt zijn mede-gedeelt, en met recht van een ware Oeffenaar moeten verworpen werden; overmidts de ervarentheidt menighmaal geleert heeft, dat de Na-volgers en Gebruikers daar door niet weinigh zijn bedrogen. De Ongemakken en Qualen, die deze Boomen ſomtijdts overkomen, nevens de Hulp-middelen daar tegen, zijn mede behoorlijk aan-geteekent; en daar na het gebruik van Bladeren, Blommen en Vrughten.

Dit is den korten Inhoudt van dezen *Heſperides*, die niet te voorſchijn komt, om te beriſpen, 't geen andere alreede daar af hebben geſchreven: maar alleen om aan ons Vaderlandt mede te deelen 't geen, waar van het nogh ontbloot was, te weten, de reghte kenniſſe van deze Oeffeningh. Wel is waar, dat Nederlandt veel uitſtekende Mannen heeft, die hier in ervaren zijn; dogh nogh veel meer, die dit Werk by der handt nemen zonder wetenſchap. Om nogh grooter light aan den Lezer te geven, en tot beter kenniſſe der Boomen en Vrughten te geraken, zoo zijn de Afbeeldingen van dien, nevens yder Beſchrijvingh by-gevoeght, die alle door den uitmuntende Blom-ſchilder *Cornelis Kick* na het leven zijn geteekent, en dat na Vrughten, in Hollandtze Hoven gewaſſen, behalven den Appel-Sina, daar wel de Bladeren alhier, maar de Vrught in Portugaal gevallen is. Wy willen vertrouwen, dat dezen arbeidt niet onaangenaam zal wezen; hoewel het miſſchien by eenige vreemt zal dunken, dat om zoodanige kleine dingen zoo veel papier werdt vuil gemaakt, even als of daar wat aangelegen was, dewijl het meer het werk ſchijnt van een Boer, als van aanzienlijke Perſoonen. Deze Menſchen verzenden wy tot de Oude Hiſtorien, en de nogh hedensdaaghze ondervindingh, die beide overvloedige getuigen zijn; hoedanigh Koningen, Vorſten, en voortreffelijke Mannen haar met den *Hof-bouw* hebben bezigh gehouden, en waar af ons Nederlandt geen weinigh Voorbeelden heeft. Om welke reden dan, biedt den *Nederlandtze Heſperides* hare edele Vrughten, aan een yder, die den Arbeidt niet zal ontzien, om deze Oeffeningh by der handt te vatten, en na behooren uit te voeren.

NEDERLANTZE HESPERIDES,

OF

Oeffeningh en gebruik van de Limoen- en Oranje-boom.

Het eerſte Hooftdeel.

Van de Oorzaak en Ordre van dit Werk.

DEwijl binnen weinigh Jaren, de Oeffeningh van de Limoen- en Oranje-boomen, zeer heeft toe-genomen, by veel Inwoonderen van ons Vaderlandt, en daar nogh meer zoude vermenighvuldigen, 't en waar de onkunde, daar toe geen oorzaak gaf. Om de Deure dezer wetenſchap te openen, is dezen *Heſperides* te voorſchijn gekomen, een yder aanbiedende haar goude Appels, dogh niet zonder voorzightigen arbeidt, die wy hier in ordre zullen voor-ſtellen. Eerſtelijk zal een korte aanleidinge gegeven werden, tot de kenniſſe der Boomen en Vrughten, die elk in haar byzondere Geſlaghten en Deelen beſchreven zijn. Ten anderen, de Oeffeningh, en het gebruik der Vrugten, benevens haar uitſtekende nuttigheden, die alle kort en klaar aan de Nederlandtze Oeffenaars werden gemeen gemaakt, op dat een yder, die het gelieft, den *Heſperides* kan betreden, en dit Boerenwerk ten laatſten tot den hooghſten top van volmaaktheidt brengen, waar toe elk zigh als een *Hercules* moet betoonen, en zijne kraghten in-ſpannen, ten einde hy voorby den wakenden Draak, tot in het binnenſte van dien Hof magh in-dringen, om aldaar de zoetigheidt van zijn aan-geprikkelde luſten tot deze Oeffeningh te verzadigen.

Het tweede Hooftdeel.

De Fabel van Heſperides.

ONder den naam van *Heſperides*, werdt by de nieuwe Schrijvers niet anders verſtaan, als de Oeffeningh van den Citroen, Limoen, en Oranjeboomen. Alle Fabelen op te halen, die de Dighters hier af verziert hebben, dunkt ons onnoodigh, dewijl onze meeningh alleen is, kort te zijn. Waar

den *Heſperiſe Hof* gelegen heeft, is alzoo onzeker, gelijk de waarheidt van de gemelte verdightzelen, en even 't zelve, als dat die van den Draak bewaart wierdt, en van *Hercules* zoude overwonnen zijn. *Virgilius* zeght, volgens *Vondels* vertalinge:

Æneas 4 Boek.

Daar 't licht te bedde gaat, het ſtrant den Oçeaan
Te rugge kaatſt, 't geſtarnte aan 's Hemels held're Daken,
Van Atlas hoogen Bergh geſtut, in 't vyerigh blaken,
Op zijne ſchouders draait, is 't allerleſte Velt
Der Mooren, uit dien hoek quam, zoo my is geſpelt,
De Prieſterin van't Volk uit Maſſijl, dees behoede
De Kerk van Heſpers bloedt, en 't heiligh Ooft, en voede
Den vreeſſelijken Draak, &c.

Diodor. Sic. rer. Antiq. lib. 2.

Heſperides is den naam van de Doghteren *Heſperi*, *Atlanti* Huisvrouw, Koningh in Africa, deze waren drie, *Æglen*, *Arethuſa*, en *Heſperthuſa*, na hare Ouderen *Heſperides*, en *Atlantides* genaamt, dat de plaats, waar dezen Hof gelegen heeft, onzeker is, gelijk hier boven is aangeroert, werdt mede van *Ferrarius* betuight, want de oude Schrijvers daar in verſchillen. *Plinius* beſchrijft die met deze woorden: By *Syrtim* is den grooten Hof *Heſperidum*. Den Hof *Heſperides*, zoo eenige zeggen, leght in Mooren-landt, in welke de goude Appelen groeyen, en te voorſchijn komen, die door den altijdt-wakende Draak bewaart werdt. Het meeſte gevoelen is, dat den Hof *Heſperides* geplaatſt was in 't Weſten van Æthiopiæ of Mooren-landt, daar tegenwoordigh de Koninghrijken van Fez en Marocco zijn, omtrent de oude Riviere en Stadt Lixo, en hier is na veeler meeningh het Vaderlandt der Heſperiſche Vrughten. Van de Stadt Marocco werdt aldus geſchreven: Nevens de Muuren van 't Palais, een half uur gaans van de Stadt, leit een zeer heerlijke en vermakelijke Boomgaardt, of Luſt-hof des Koninghs, Montſerat genaamt, beplant met over de vijftigh duizent Limoen-boomen, en gelijk getal Oranje-boomen, zoo dat niet vreemt is, dat deze Geweſten voor den Hof *Heſperides* werden uit-gegeven. Door neerſtigheidt van *Palladius* zijn de Citroenen uit Meden en Perſien in Italien over-gebracht, aldaar geoeffent, en voort-geteelt, en van daar wijders in Hiſpanïen, Portugaal, en andere Geweſten vervoert, tot dat ten laatſten ons Nederlandt mede haar deel heeft genoten. Hoewel nu ter tijdt de onderſcheide veranderingen van Limoenen, Citroenen, en Oranje-appelen veele zijn, 't welk is veroorzaakt door de Scheep-vaart der Spanjaarden en Portugezen, die verſcheiden vreemde Geſlaghten in Europa hebben gebracht. Dat beide de Indiën van deze Vrughten in menighte voorzien zijn, getuigen ons de Beſchrijvingen van de genen die deze Landen door-reiſt hebben. *Linſchoten* zeght, dat in Guinea zijn Citroenen, Limoenen, en inzonderheidt zeer ſmakelijke Oranje-appels. En in China daar zijn Oranje-appels, die in zoetigheidt de Suiker te boven gaan. *Baldæus* in de Beſchrijving van Ceilon, verhaalt, dat daar zijn de beſte Oranje-appels, Limoenen en Citroenen, welke alle andere van gantſch Indiën te boven gaan, ja ook die van Spanjen en Portugaal, alwaar, zoo gezeght is, door de Scheep-vaart zijn gebracht, en zoodanigh vermenighvuldight en voort-gequeekt, dat deze Boomen ſchijnen een Inlandts Gewas geworden te zijn, gelijk de dagelijkze ervarentheidt betoont aan de groote menighte der Vrughten, welke uit die Geweſten ons Jaarlijks werden toe-gevoert. En 't en ware dat de Ouden ons wegens de plaatze van den

'Heſperid. lib. 1. Hiſtor. nat. lib. 37. c. 2.

Stengeli. Hortor. Hiſtor. lib. 2. cap. 8.

Ferrar. Heſp. lib. 1.

O. Dappers Africa.

Ferrar. Heſp. lib. 4. de Citri.

Cap. 49.

Hof

Hof *Heſperides*, eenige aanwijzingh hadden gedaan, voorwaar wie zoude die anders hebben derven ſtellen, als langhs de Kuſten van de Middelandtze Zee, en inzonderheidt den vrughtbaren *Benacus*, van waar onzen *Heſperides* met groote koſten, naarſtigheidt en moeiten tot in ons Nederlandt gebracht is.

Het derde Hooftdeel.

Van de Geſlaghten der Vrughten in't gemeen.

NA het getal der *Heſperiſche* Maaghden werden hare Vrughten verdeelt, *Ægle* den Citroen-boom, *Arethuſa* den Limoen-boom, *Heſperthuſa* den Oranje-boom; deze benamingh werdt by de nieuwe Schrijvers niet anders gebruikt, als om de drie onderſcheiden Vrughten uit te drukken. *Ferrarius* heeft zijn *Heſperides* met die namen verdeelt, en de redenen waarom, wijdtloopigh verhandelt. Onder drie Geſlaghten werden alle de *Heſperiſe* Boomen begrepen. De Citroen-boom voor twaalf hondert Jaren door *Palladius* in Italien uit Meden gebracht, en omtrent Napels geplant en geoeffent, is de eerſte in ordre, heeft eenige mede-ſoorten, beſtaande in zuure en zoete, de zuure zijn alleen onderſcheiden in de uitwendige gedaanten: want d'eene is langh-rondt, andere Calabas-gewijze, en andere wederom van een mismaakte vorm; de zoete Citroen-boom heeft zoo veel verſcheidentheidt niet, dan dit is te beklagen, dat de ongematightheidt van ons Nederlandts Climaat niet toe en laat, dat wy *Ægle* in onzen *Heſperides* konnen plaatzen, de ſtuure Noorder-vlagen en kan zy niet tegen-ſtaan, en de lange Winter doet haar vrolijke bladeren ter aarden vallen, en al de ſchoonheidt van haar hooft-çieraat verliezen, daarom is het beter deze teedere in haar Vaderlandt te laten, als by ons in dit wreede Geweſt, van droefheidt te doen ſterven. *Arethuſa* heeft meerder kraghten, wil in dit Nederlandt, nevens haar Zuſter, beter tieren, en zullen daarom van haar verſcheiden mede-ſoorten breeder ſpreken, alzoo deze twee den Nederlandtzen *Heſperides* boven alle andere Gewaſſen moeten verçieren.

Citroenboom.

De Limoen-boom heeft veel ſoorten, *Bauhinus* telt die tot negenderhande, maar boven alle anderen *Ferrarius*, hy ſtelt die tot in de vijftigh, de welke van den anderen verſchillen, en tegenwoordigh in Italien bekent zijn, en van niemandt als van hem aangewezen, alleen eenige weinige zijn tot nogh toe in onze Hoven, die wy hier na yder in zijn ordre zullen afbeelden, en beſchrijven.

C. Bauh. pinax. lib. 11. ſect. 6. Heſperid. lib. 3.

D'Oranje-boom is by de Ouden onbekent geweeſt, en by *Bauhinus* in vier ſoorten onderſcheiden, hedendaaghs is die in meer veranderingen, door *Ferrarium* aan ons bekent gemaakt, en werden meeſt alle in Nederlandt gevonden, dogh den eenen vrughtbaarder als den anderen, zullen die op zijn behoorlijke plaats in ordre verhalen, met het gene dat daar vorder by zal noodigh wezen. Hier zoude wel dienen alle de byzondere veranderingen te ſtellen, die by *Ferrarius* zijn aangeteekent; maar alzoo hy veel ſoorten maakt van zoodanige, die maar misgewaſſen zijn, en wy alleen van voornemen zijn te beſchrijven, die men hier in de Nederlandtze Hoven vindt, zoo heeft ons zoodanige langhwijlige verhalinge onnoodigh geaght.

Pinax. lib. 11. ſect. 6. Heſp. lib. 4.

Het vierde Hooftdeel.

Van de eerſte Oeffenaars.

WY hebben hier vooren aan-geroert, hoe dat de Citroen-boom, (en miſſchien ook d'andere) door *Palladius* uit Meden in Italien zijn over-gebraght; maar wie die eerſt in Nederlandt heeft op-gequeekt en geoeffent, is niet te reght bekent. 't Is zeker, dat dit Werk voor weinigh Jaren alhier tot volkomentheidt is geraakt; dat onze Ouderen voor hondert Jaren hier af weinigh hebben geweten, blijkt aen de Schriften van *Carolus Stevens*, in zijn Landtwinning, en meer anderen. *Cluſius* is na mijn gevoelen al van d'eerſte, die deze Boomen in Nederlandt gebraght heeft: want nogh op heden eenige van hem uit Zaadt gewonnen Lmoen- en Oranje-boomen in den Hof van d'Academie tot Leiden in 't leven zijn, dogh alleen wildt en onvrughtbaar, zonder eenige in-oculeringe. In Brabandt en Vlaanderen is deze Oeffeningh al voor veel Jaren bekent, gelijk ons *Ferrarius* verhaalt van de E. Heer *Guilielmus de Blaſere*, tot Gendt, in Vlaanderen, die in deze wetenſchap zeer uitſtekende is geweeſt, en als met verwondering aanmerkt, zoodanige werden nogh heden in Brabandt tot Bruſſel en Antwerpen veele gevonden, alwaar de meeſte Boomen uit Zaadt geteelt, en tot volkomentheidt op-gebraght zijn. Het luſtige Italien heeft ons Nederlandt uit haren *Heſperides* eerſt voorzien, en van hare Vrughten mede-gedeelt. D'opreghte kenniſſe van haar oeffening is in Hollandt uit-gevonden, door de Heer *Joan Roeters* zal. in zijn leven Secretaris der Stadt Amſterdam, wiens kenniſſe in deze wetenſchap boven allen heeft uit-gemunt, gelijk zulks aan veel oogh-getuigen de waarheidt heeft doen verzekeren; dogh met zijn ontijdigen doodt is dien heerlijken *Amſtelſchen Heſperides* vernietight, wiens vermaartheidt niet alleen in Nederlandt, maar tot in verſcheide andere Geweſten uit-breiden, zoo dat die bezoght wierdt van vele uitſtekende Vorſten, en zelf die eere heeft gehadt, dat dien Doorlughtigen Prince *Coſmus de Medicis*, Groot-Hartogh van Florençen, &c. met verwonderinge over deze Heſperiſe Plantage, is op-genomen geweeſt, wanneer hy aanſchouwde de volmaakte kenniſſe van dien voortreffelijken Oeffenaar. In dit Werk is niet minder geweeſt, *Sr. Willem van Heuvel*, Koopman tot Amſterdam, door wiens Doen dezen Handel zeer heeft toe-genomen, alzoo alle Aanſchouwers als met een ontſteken begeerte wierden aan-geprikkelt tot de goude Vrughten, waar van de Heſperiſe Hoven dezer Mannen overvloeiden, want door de ervarentheidt van veele Jaren zijn zy tot het gewenſchte einde gekomen. Wy zullen haar de eere geven, en meinen ook vaſtelijk, dat men haar onder het getal van d'eerſte Uitvinders moet rekenen, te weten, van die genen die dit Werk tot volkomentheidt in ons Nederlandt hebben gebraght. Haar-lieder namen heeft het ons goedt gedaght alhier te ſtellen, om die uit het Graf der vergetelheidt te houden, en by de Nakomelingen te doen bloeyen, zoo lange als den *Heſperides* in Nederlandt haar altijdt-groenende gedaante, by opreghte Oeffenaars zal aangenaam en lieftalligh zijn.

Heſperid. lib. 2. c. 17.

Joan Roeters.

Willem van Heuvel.

Het vijfde Hooftdeel.

Van den Citroen-boom.

HOewel de Citroen-boom in Nederlandt haar vrughten niet kan tot volkomentheidt brengen, zoo zullen wy nochtans, d'eerſte plaats in dezen *Heſperides* aan de zelve vergunnen, op hope of miſſchien nogh yemant een nader middel tot opqueking van de tedere *Ægle* moghte uitvinden. Gedaante. Dezen boom is van middelmatige groote, de takken zijn dun en zwak, met veel doornen gewapent, de bladeren die van den Laurier-boom gelijk, maar veel grooter, aan de kanten wat geſchaart, hoogh-groen, ſterk van reuk, en bitter van ſmaak, de blommen zitten aan 't uyterſte der takken, dight by een, hebben dikke vleesaghtige bladen, van buiten purpuraghtigh, en van binnen wit, onder den top light ſaffraan-verwigh gehaart, ſlap van reuk, eerſt zoetaghtigh, maar voort bitter in 't ſmaken; men ziet een lang-ront begin van de jonge vrught in 't midden des bloms, zonder dit teken zijn die onvrughtbaar, en vallen af; die vaſter aan den boom hangen, brengen geen onvrughtbare dikkigheidt, maar volgen de vrughten door 't beginſel daarze aan vaſt zijn. Deze Citroenen zijn langront, in 't midden opgezwollen, ook zomtijts ingeduwt, voor ſpits toeloopende, en mede wel uit gebult, zoo dat men hier in een wonderlijke ſpeelinge der Natuur beſpeurt; de groote en zwaarte is zeer verſcheiden, in Calabria wegen die in 't gemeen van zes tot negen ponden: maar omtrent Genua heeft men die, volgens het zeggen van *Ferrarius*, tot dertigh ponden gezien; de ſchil is goutgeel gerimpelt, en eenighzins vrataghtigh, het vlees wit en zoet, 't mergh is vol zuur ſap, met verſcheide langworpige zaaden voorzien. Heſperides lib. 2. c. 3.

Dit gewas is uit Meden in Italien gebracht, gelijk hier voor is aangeroert, Plaatſe. en van den Dighter *Virgilius* met deze vaarzen, na de vertalinge van *Vondel*, aldus beſchreven:

Lantgedicht 2 Boek.

- - - - 't Vruchtbre Rijk van Meden en zijn zon
Brengt heilzame appels voort, die wrang en bitter ſmaken,
Een heel gereed artſny, voor doodlijk ſpogh van Draken,
En Stiefmoers giftigh kruit, en bozen tover-zank,
Verdreven door de kracht van dezen appel-drank.
Dees' Boom waſt Hemel-hoogh, het loof gelijk Lauw'rieren,
En ging hy zijnen geur zoo wijt en breet niet zwieren,
En zwaayen in de Lucht, men zag zijn ed'le bla'en,
De Telgen, en den Stam voor eenen Lauwer aan.
Geen ſtorm-wind ſchud zijn loof, en bloeſſem van de Telgen,
De Meden heelen met dit Appel-zap te zwelgen
D'amborſtigheid des Mans die grijs is, en den ſtank
Des adems.

De Citroen-boom wert in 't Latijn genaamt *Malus Medica*, B. p. *Citrus*, *Citrium*, en *Malus Citria*, en in 't Griekx μηλέα μηδικὴ *Malus Medica* ende *Aſſyria*; de Citroen-boom is, die de Hebreen הָדָר *Hadàr*, dat is, *ſchoon* noemen, en gebruiken die in het opmaken der Loof-hutten; want al die onder haar van eenig vermogen zijn, zullen niet na-laten deze Vrugten tegen het Loof-hutten-Feeſt te bekomen, om de toebereidzelen daar mede te ver- C. Bauhin. pin. lib. 2.

Levitic. c. 23. v. 40. çieren; want daar ſtaat; *op den eerſten dag zult ghy nemen Takken van ſchoon Geboomte*, &c. en dit woord *Hadàr* wert by hare Wet-geleerden daar voorgenomen. Ende onder anderen mede de *Myrthus*, die zy ook niet en begeeren, 't en zy dat dry bladeren tegen den anderen over ſtaan, ende ten minſten op de lengte van vijf duimen; alzoo voldoende haar by-geloovigheidt, zonder eenigh zeker bewijs van waarheidt: Even gelijk zy zeggen, de Citroen-Appel de vrught geweeſt te zijn, die *Adam* gegeten heeft in 't Paradijs, tegen het Gebodt van God de Heere.

De mede-ſoorten van dezen Boom beſtaan alleen in de onderſcheide gedaanten van de Vrughten, uitgenomen de zoeten, ende werden by *Ferrarium* aldus verdeelt.

1 *Malum Citreum vulgare*,	dat is;	1 Gemeene Citroen-appel.
2 *Malum Citreum vulgare bellua-tum*,		2 Gemeene Citroen-appel, met miſmaakte gedaante.
3 *Malum Citreum Cucurbitinum*,		3 Gemeene Citroen-appel, met gedaante van een Cawoerde.
4 *Malum Citreum dulci Medulla*,		4 Zoete Citroen-appel.

Noch beſchrijft hy een met de naam van *Malum Citreum Multiforme*: maar dit is alleen een ſpeeling van de natuur, en geen vaſte ſoort; gelijk in veelderhande Vrugten werdt bevonden.

Dan overmidts wy deze Boomen in dit geweſt tot geen volkomentheidt konnen brengen, om dat de warmte niet genoegh is tot rijpen der Vrugten, zoo zijn wy niet van meeninge hier meerder af te zeggen: maar onzen *Heſperides* op te çieren met zoodanige, die de Hoven van Nederlandt, door oeffening, met hare vrughtbaarheidt konnen aangenaam maken.

Het zeſte Hooftdeel.

Van den Limoen-boom.

Gedaante. A *Rethuſa*, met hare gout-geele Vrughten zal de eerſte plaatze in onzen *Heſperides* genieten; alzo die niet minder als *Ægle*, in deugden en aangenaamheidt is te aghten. De gedaante van den *Limoen-boom* in 't gemeen, is die van den *Citroen-boom* gelijk: Verſcheide oude Schrijvers hebben tuſſchen deze twee geen onderſcheit gemaakt; alzo die beiden een Vaderlandt werden toegeſchreven, noemende de zelve Boomen *Malus Medica*; andere hebben die voor een geſlaght met den *Citroen* gehouden. Den *Limoen-boom* wort tamelijk hoogh, heeft veel uitgeſpreide Takken, met doornen bezet, hy maakt geen zoo dighten Kroon, noch het hout is zoo hardt en vaſt niet, als dat van den *Oranje-boom*, de bladeren zijn langh-aghtigh, die van den *Citroen-boom* gelijk, dogh korter, voor ſpits toe loopende, met veel kleine aderen door-regen; de blommen zijn ſlap van reuk, zommige ſoorten brengen blommen voort, die van den *Oranje*, maar meeſt die van den *Citroen-boom* gelijk; al-eer de knoppen zigh openen zijn die purperverwigh, van binnen ſchoon wit, met geele draatjes verçiert: Dit bloeizel komt hier te Lande in 't begin van Hooymaant te voorſchijn, en de Vrughten op den Herfſt, tot de groote van een Okkernoot geworden zijnde, blijven zoo ſtaan tot d'aanſtaande Zomer, wanneer dan wederom nieuwe waſ-

Ferr. Heſp. lib. 3. cap. 1.

Tijdt.

dom

Limoen

Bloeyzel

C. Kick Pinx.

Gemeene Witte Limoen.

C. Kick Pinx:

dom bekomen, en verkrijgen in den tijdt van zeſtien of aghtien maanden na het bloeyen haar volkomen rijpte.

De Vrughten zijn van gedaante Ey-rondt, dogh een weinig ronder en ingetrokken, van verwe bleek-geel, ſlap van reuk, eenighzints de Citroenappel gelijk, en wert door kunſt van oeffening zoo ver gebraght, in groote en ſchoonte, datze die niets behoeft te wijken, en voornamentlijk in menigte van ſoorten; waar toe door zaayen en inoculeringe is uitgebreidt. Het veersje van den Dighter *Huigens* (daar hy van zijn Peeren zinght) kan hier met reght op gepaſt werden. Hofwijk.

die Peer, en haar geſlaght,
Door menig Overſpel tot zoo veel keur gebraght.

De Limoen-boom wert verdeelt in Limoen, Ponzine, Adams-appel, Paradijs-appel, Lumia ende Limas.

De Limoen-boom werdt in 't Latijn geheeten *Malus Limonia*, ende de Vrught *Limon*. Naam.

In 't Griekx λειμον

Die by ons in de Nederlandze Hoven gevonden werden, zullen hier in ordre volgen.

Het zevende Hooftdeel.

Van den gemeene witte Limoen.

ONder alle Limoenen, die hier te Lande tot rijpte komen, is dit geen van de minſte. De Boom, die deze Vrught voortbrenght, verſpreidt zijn Takken (die op verſcheide plaatzen met Doornen bezet zijn) wijdt van een, de ſchorſſe is bleek, de bladeren licht groen, breet, voor rond-aghtigh toeloopende, de eerſte ſcheuten zijn ros-aghtigh van verwe, die daar na ſchoongroen werden; de blommen zijn van vijf, ſes, en zomtijdts van meer bladeren gemaakt, de welk, eer die open gaan, purper-verwigh zijn, en van binnen wit; de Vrughten zijn matigh groot, ongelijk van gedaante, d'eene rondachtigh, d'ander lang-rondt, en zommige ook mis-maakt; de ſchil is van buiten ſchoon-geel, effen, en lieflijk van reuk, het vlees is dun, 't mergh groen-geel, in aght of negen aaren verdeelt, van ſmaak aangenaam zuur, vol ſap, in 't midden gemeenlijk ongeſlooten en open, is mede zeer draghtbaar. In 't Jaar 1670. heb ik op een dagh taghtigh rijpe Vrughten van een kleinen Boom geſneden, zoo dat in alle deelen waardigh is om geoeffent te werden. Deze Limoen wert hier by de Oeffenaars genaamt *witte Limoen*, en is de *Limon vulgaris Ferrarii*, of gemeene Limoen van *Ferrarius*, heeft verſcheide veranderingen, die van malkander in gedaante: maar weinig in ſmaak verſchillen; beſtaande het meeſte onderſcheit, dat de bladeren van den eenen Boom wat ſpitzer en meer geſchaart zijn als de anderen, 't welk van gelijken in de Vrughten mede wert beſpeurt, die in langhte en rondigheit van malkanderen onderſcheiden zijn. Wy hebben verſcheiden reizen bemerkt, dat de Vrughten, hangende op eenen Boom, den anderen zeer ongelijk in maakzel vertoonen. Gedaante. Heſperid. lib. 3. cap. 2.

Het

Het aghtſte Hooftdeel.

Limon Sbardonius van Ferrarius.

ONder de geſlaghten van Limoenen die in Nederlandt gevonden werden, is deze uitſteekende, die wy nevens de twee volgende in den Hoff van den hoogh-geleerden Heer *D. Arnoldus Syen*, *Med.* en *Botanices Profeſſor* tot *Leyden*, gezien en geplukt hebben, in het Jaar 1672. Deze Limoenboom is zeer geſchikt van Takken, en kan in een ſchoone ronden Kroon gehouden werden; de bladeren zijn light groen, langh-aghtigh, voor ſpits toeloopende, een weinigh gekronkelt, met eenighzints geſchaarde kanten; de blommen zijn van buiten met purpure ſtreepen, en binnen wit, de Vrughten langh-rondt, van matige groote, aan 't voetje van de ſteel een weinigh ingedrukt, daar het de gedaante van een roosje ſchijnt te vertoonen; voor aan de navel ſtaat veeltijds een uitſteekent puntje, als of het was 't overblijfzel van 't middel-punt des bloms; de ſchil is ſchoon-geel van verwe, onëffen, ſchijnende als met groeven doorloopen, de ſmaak is lieflijk, met eenige bitterheidt, 't vlees is ſmal, in 't ſmaken zoet-aghtigh; het merg is aangenaam zuur, bleek-geel, in tien aaren verdeelt. Onder deze *Heſperiſe* Planten is dit al een van de geduldighſte in 't verdragen der ongemakken, die door de Nederlandze lught werden veroorzaakt.

Gedaante.

Deze Limoen-boom wert van *Ferrarius* genaamt *Limon Sbardonius*, na een vermaart Oeffenaar, geheeten *Fabritius Sbardonius*, die de zelve eerſt tot *Romen* uit zijnen Hof heeft voort-gebraght, zijnde buiten twijffel een veranderingh door veelvuldige verentingh.

Heſperid. lib. 3. c. 15.

Het negende Hooftdeel.

Limon Sbardonius met mismaakte gedaante.

ONder de ſpeelinge der natüre en zijn de Limoenen niet mis-gedeelt. Wy geven hier een Voorbeeldt, 't welk genoeghzaam de voorſtellinge van eenige Schrijvers zal vernietigen, die veel ſoorten van Vrughten maken, alleen beſtaande in verſcheide uiterlijke gedaanten, die niette-min aan eenen Boom gewaſſen zijn, gelijk deze, en volgende Beſchrijvinge zullen uitwijzen, alszo het mede-Vrugten zijn van den *Limon Sbardonius*.

Gedaante.

Zeer ongeſchikt was deze Vrught, van maakzel lang-rondt, op de eene zijde wonderlijk uitpuilende met klauwen, aan welkers einde vier groene nagels waren, die van een Hoender-poot gelijk, leggende twee dwars over malkander, en de andere yder byzonder, van een geſcheiden, 't welk zeer vreemt was om zien: In 't midden doorgeſneden, verdeelde zigh door zeven byzondere aaren; dogh aan de miſmaakte zijde wonderlijk in-een gedrongen.

Heſper. lib. 3. cap. 6.

Ferrarius vermaant van de *Limon à Rivo*, dat hy daar aan heeft gevonden een mis-gewas, hebbende de gedaante van 's menſchen handen, met de vingeren door malkanderen geſlagen, gevende een zeer vreemde vertooning voor de ooge der aanſchouwers: maar die de zaak doortaſten, zullen bevinden, dat men deze Vrughten niet als voor onvolmaakte ſchepzels moet houden.

Limon Sbardonius met ſtreepen.

Noch hebben wy aan den zelve Boom van de *Limon Sbardonius Ferrarii* gezien deze geſtreepte Limoen, welk van maakzel de eerſte gelijk was: maar in

de

Limon S'bardonius Ferrari.

C. Kick Pinx.

Limon Sbardonius met Mismaakte gedaante. No 2 Fol 8

Limon Sbardonius met Streepen

C. Kick Pinx:

Calabrise Limoen.

C. Kick Pinx:

de lenghte met diepe ſtreepen door-regen, die van het eene einde tot het andere liepen, hebbende voor een uitſtekende punt, het vlees was ſmal, en 't merg in tien aaren verdeelt. Deze verandering is hier aangewezen, om de Wonder-werken des Almaghtigen Gods te vertoonen; hoe dat op eenen Boom eenderley Vrught, op verſcheiden wijzen wert voortgebraght, en het niet-te-min geen byzondere ſoorten zijn, gelijk vele daar van maken, en aan de onkundige mede-deelen, 't geen wy hier boven hebben aangeroert, en van *Ferrarium* mede voor ſpeelinge der nature aangezien: maar niet-te-min, als byzondere ſoorten, met afbeeldingen van hem geſtelt, gelijk by de *Limon pyri effigie*, en in de Beſchrijvingh van de *Limon ſtriatus vulgatior* blijkt. 't Welk wy hier een yder tot waarſchouwing hebben voorgedragen, om niet lightelijk yet tot een nieuwe verdeelingh te brengen: maar al-eerſt de oorzaak van deze wonderlijke verandering wel te doorzoeken; waar in men zal bevinden, dat de blommen, die deze mis-gewaſſen voortbrengen, zelfs onvolkomen van maakzel zijn.

Heſp. lib. 3. cap. 11. Idem c. 14.

Het thiende Hooftdeel.

Van de kleine Calabriſe Limoen, van Ferrarius.

DEze Limoen van *Ferrarius*, *Limon puſillus Calaber* genaamt, na haar Vaderlandt, heeft de takjes met veel kleine doornen bezet, de bladeren hebben een klein hartje after aan de ſteel, als dat van den Oranjen-boom, en zijn donker-groen van verwe, die van den *Laurus Leodinenſis* gelijk, rontom de kanten een weynigh geſchaart, de blommen zijn klein, van buiten purpur-verwig, van binnen wit, lieflijk van lugt. De vrughten zijn van groote als een klein hoender-Ey lang-ront van maakzel, van vooren met een Tuytje uitpuylende, de ſchil is ſchoon geel, dun, lieflijk van ſmaak, zonder vlees, het mergh is door negen aaren verdeelt, groen-aghtigh van verwe, en ſcherp-zuur van ſmaak, deze vrught hebben wy rijp geplukt in de Maant Auguſti 1672. in den Hof van den Heer *Pieter de Wolff*, in de Purmer, en hier na 't leven laten afteekenen; dit Boom-gewas is zeer vrughtbaar, kan onze ſtrengen lught wel verdragen, zonder daar veel ongemak af te ontfangen.

Heſp. lib. 3. cap. 5.

Gedaante.

Van dit geſlaght is nogh een ander, dat mede een aangenaam gewas is, en daar af heb ik een boomken in mijn Hof, en van *Ferrarius* genaamt *Limon puſillus Calaber alter*, dat is, tweede ſoort van de kleine *Calabriſe* Limoen, beſtaande de verandering daar in, dat dit gewas in alle deelen, veel kleinder is, als de voorgaande, en magh wel voor een Naantje gehouden werden, 't welk zigh vermakelijk aan het gezight vertoont; dit Boomke heeft zeer tedere dunne takjes, met veel doorntjes bezet, de bladeren zijn klein van maakzel, de Phyllerea niet ongelijk, donker-groen van verwe, de Blommen zijn als die van de voorgaande ſoort, maar veel kleinder, gelijk ook de vrughjes, die een weynigh ronder van maakzel zijn, en bequaam om in de peekel te bewaren, vermits zeer aangenaam tot ſpijze zijn.

Tweede ſoort.

Gedaante.

Het elfde Hooftdeel.

Van de zoete Limoen, van Ferrarius.

Gedaante. Hesp. lib. 3. cap. 19. Pinax lib. 11. Sect. 4.

DE *Limon dulci Medulla Ferrari*, is de *malus Limonia Major dulci* van *Bauhinus*, wast aan een schoonen en in 't aanzien cierlijken boom, welkers takken zijn bezet met verscheide doornen, heeft bladeren die van den Oranjen-boom eenigsins gelijk, alleen datze aan 't einde van de steel geen hartjes hebben. De blommen zijn mede d'Oranje-blommen gelijk, schoon-wit, en lieflijk van reuk, de Vrught is groot, langh-ront van gedaante, de schil schoon-geel, kruydigh in 't smaken, 't vlees matigh dik, niet onaangenaam, 't mergh is hoogh-geel, door negen aaren verdeelt, lieflijk zoet; deze Vrughten werden zomtijdts zeer groot, en veel geaght om in hete ziekten, tot verversinge der Kranken te gebruiken. In den vermaarden Hof, van wijlen d'Heer *Joan Roeters* hebben wy de zelve verscheiden reizen rijp gezien en gegeten, en is voorwaar de Oeffeningh wel waardigh, zoo ten aanzien van de heerlijke vrughten, als om het schoone gewas, aangename bloeizel, en uitnemende gestalte des booms. Men vint die hier te lande zelden, als alleen by weinigh Liefhebbers, en van de zelven in grooter waarde gehouden, overmits men die qualijk uit Italien kan bekomen, dewijl aldaar in aghtingh gehouden, en onder den gemeene boomen, niet veel overgezonden werdt.

Het twaalfde Hooftdeel.

Van de Limoen-boom van St. Remo.

Gedaante.

DEn Boom die deze vrught voortbrenght, is in onzen Hof, hebben die onder anderen van *St. Remo* bekomen, hy maakt ongeschikte takken, en broos hout, overdekt met een donker-groene schorsse, de bladeren zijn mede hoogh-groen, van maakzel langh-ront, aan het einde niet spits toeloopende, de blommen zijn wit met purpure streepen doormenght, zwaar van reuk, die van den *Citroen-boom* gelijk, de Vrught is langh-ront, voor spits, met een langh uitpuilende punt, (byna den teepel van een Vrouwen borst gelijk) after daer die aan den steel vast is, diep ingedrukt, de Schorsse is hoogh-geel, rouw en ongelijk, bitter van smaak, dogh niet onaangenaam van reuk, het vlees is byna een vinger dik, bleek geel en bitteraghtigh, 't mergh hebben wy bevonden door negen aaren verdeelt te zijn, zuur en wrangh, deze Vrught wert groot, en heb die verscheiden-malen rijp gehadt, dat deze boom onbemint maakt, is zijn teederheit, want hy veeltijts de bladeren des Winters laat vallen, daar door hy onaangenaam uit ziet, wy meenen dit te wezen de eerste *Limon Ligusticus van Ferrarius*, anders van hem, *Limon St. Remi* geheten, overmidts in veele deelen daar mede overeen komt, dezen boom is zeer milt in 't bloeyen, 't welk byna 't gantsche jaar duurt, en is men genootzaakt de blommen af te trekken, ten einde den boom by zijn kraght blijft; dit zelfde verhaalt den voornoemden Schrijver mede van de tweede soort, by hem genaamt *Limon Liguriæ Cerieſcus*, den welken viermaal in 't jaar bloeizel en vrughten voort brenght.

Hesp. lib. 3. cap. 3.

Zoete Limoen van Ferrarius.

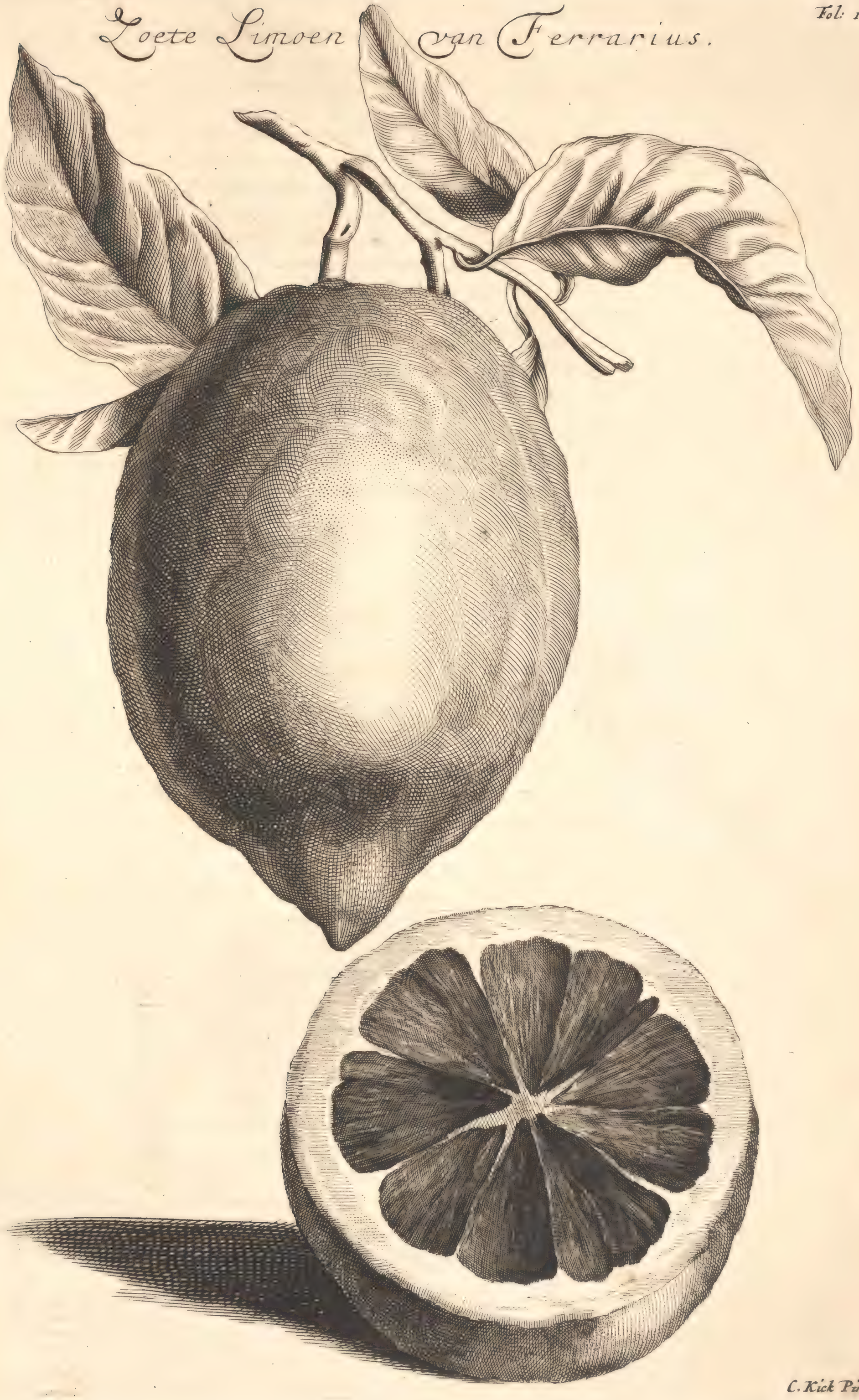

C. Kick Pinx

Limon van S.t Remo van Ferrarius.

C. Kick Pinx.

Lima met. Zoete vrught.

C. Kick pinx.

Het dartiende Hooftdeel.

Van de Peers-gewijze Limoen van Ferrarius.

WY hebben onder andere Limoenen van Genua, bekomen dit aangenaam boom-gewaſch: zijnde de *Limon Perettæ Conſimilis* van *Ferrarius*, of een mede-ſoort van dien; alzoo daar eenigh verſchil in de beſchrijvinge is: dezen boom heeft teedere en breukzame takken, de blaaderen zijn bleek-groen, voor ſpits en ſcherp toeloopende, aan de kanten geſchaart, en after aan de voet een dun langhaghtigh hartje, als een byzonder ſteeltje, waar aan het bladt ſchijnt geheght te wezen, de blom is van verwe purpuraghtigh, die van den Citroen-boom gelijk, de Vrught die wy in den Jaare 1672 hebben rijp gezien, is van maakzel langhwerpigh, in't midden uitpuilende, na onder loopt die weder ſmal toe, en boven aan den ſteel een weinig dik, daar de zelve wat in-gedrukt is, de ſchorſſe is geelaghtigh, rouw, als met knobbeltjes bezet, het vlees is dun, en het mergh groot, vol zap, van een geelaghtige verwe, door negen aaren verdeelt, alwaar wy eenige beginzelen van zaat vonden, de ſmaak was zeer aangenaam, tuſſchen zuur en zoet; deze boven-gemelden Limoen vrugt hebben wy aldereerſt bekomen van den *Heer Boot*, Raats-heer in den Hove van Uytrecht, die daar af een ſchoonen boom in zijnen Hof heeft, ook hebben wy onder andere boomen van Genua, naderhant eenen bekomen, en doen nogh dagelijks naarſtigheit zoo veel ons mogelijk is, het getal der verſcheiden ſoorten te vermeerderen, tot cieraat van onzen *Nederlantze Heſperides*.

Heſp. lib. 3. cap. 11.

Gedaante.

Het veertiende Hooftdeel.

Van de Lima.

ONder de geſlaghten van Limoenen, *Lima* genaamt, hebben wy hier nogh geen anderen, als de zoeten gehadt, dezen Boom heeft breukaghtigh hout, de takken zijn light-groen, op eenige plaatzen met kleine doornen bezet, heeft langhaghtige bladeren, als die van den gemeene Limoen, light-groen, en aan de kanten een weinigh geſchaart, gevreven zijnde, geven een aangenamen reuk, de blom is kleinder, als van de andere Limoenen, wit van verwe, die van den Oranje-Naantje gelijk, de Vrught is ront, aan 't einde met een uitſtekent mammetje, van groote als een middelbaren Oranjen-Appel, de Schorſſe is zeer dun en effen, lieflijk van reuk, geelaghtigh, met dun vlees, het mergh Zulpher-verwigh, is door zeven en zomtijts aght aaren verdeelt, zeer zoet van ſmaak, deze vrught hebben wy hier te landen verſcheiden-malen rijp gehadt, en is niet te twijffelen of al de andere ſoorten van *Lima* zouden in Nederlandt mede wel tieren, ten aanzien datze de gemeene ongemakken van dit geweſte, geduldigh verdraagt en tegen ſtaat, het geen dezen boom aangenaam maakt is de vrughtbaarheit, en aangename lieflijkheit van hare appelen, die bequaam zijn om den onmatelijken brant, der heete koortzen te verkoelen.

Gedaante.

Het

Het vijftiende Hooftdeel.

Van de Adams-appel of gemeene Swarte-Limoen.

Gedaante. DEn boom die den gemeene *Adams-Appel* voortbrenght, zijn de takken met veele lange, ſterke doornen gewapent, het hout is broos en light brekende, ſlordigh in 't waſſen, en kan niet als met groote moeiten tot een goeden Kroon gehouden werden, de bladeren zijn donker-groen, hart, en langh-ront van maakzel, een weinigh gekronkelt, en hebben veeltijdts aan het begin, een hartje of voetje gelijk de Oranje-bladeren, de blommen komen overvloedigh daar op voort, grooter als den Oranje-blom, van binnen wit, en van buiten met rootaghtige ſtreepen, ſlap van reuk, de vrught is rondtaghtigh, onder en boven een weinigh in-gedrukt, de gemeene Oranjen-appel wel tweemaal in groote overtreffende, de verwe is volkomen Gout-geel, de Schorſſe een weinigh rouw en gekartelt, het vlees matigh dik, aangenaam van ſmaak, het mergh is zulpher-verwigh, lieflijk zuur, door elf of twaalf aaren verdeelt, deze Vrughten hebben wy alhier te lande by ſchoone warme Somers, in 't zelfde jaar by na rijp gehadt, gelijk zulks 1670 gebeurt is, den boom is by ons met den naam van Swarte Limoen bekent, om dat de vrughten zoo haaſt die ſpeenen, zwart van verwe zijn.

Heſp. lib. 3. cap. 24. Het is de *Pomum Adami Comune* van *Ferrarius*. Hier te lande is dezen boom gemeen by de Oeffenaars, en wert in Brabant van de Hoveniers Citroenboom genaamt, dogh zeer qualijk, vermidts daar mede geen gemeenſchap heeft, onder alle ſoorten van Limoenen is deze de hartſte, om de koude dezer landen te verdragen, en zeer gewilligh in 't voortbrengen van hare vrugten, welkers zap in de ſpijze zeer aangenaam wert bevonden, hoewel *Ferrarius* dat eenighzints ſchijnt tegen te ſpreken, zoo heeft ons de ondervindingh noghtans anders geleert.

Het ſeſtiende Hooftdeel.

Van den Oranje-boom in 't gemeen.

Gedaante. ONder de Heſperiſe Doghteren heeft *Heſperthuza*, welk is den *Oranjeboom* den aldergrootſte lof, zoo ten aanzien van de vermakelijkheidt, des gezights, als van wegen de uitmuntende eigenſchappen, waar mede die begaaft is, dezen boom wert tot een bequame hooghte, dogh verſcheiden, na de plaatze en lught, daar die geplant is, de Wortel is dik en knoeſtigh, ſterk van reuk, en geelaghtigh, in veel dwarſſe zijd-takken verdeelt, de Stam is vaſt en hardt van hout, en binnen wit, de Schorſſe is donker-groen, met een yzeraghtige verwe vermenght, de kroon verſpreit zigh in veel takken, die aan de einden in menighte vrughtbare ſcheutjens verdeelt zijn, deze takken zijn met verſcheide doornen gewapent, dogh die vergaan, door de vrughtbaarheidt en menighvuldigh inoculeeren. De Bladeren zijn ſchoon groen, groot, na vooren ſpits toeloopende, after aan de ſteel is een voetje, dat de gelijkeniſſe van een hartje heeft, uit welk het groote blat ſchijnt voort te komen, en zijn alle met meenighte kleine en byna onzichtbare gaatjes doorboort, even als de bladeren van het *Hypericum*. En wanneer men die tuſſchen de vingeren wrijft, geven een zoete en aangenamen reuk. De Blommen zijn ſneeuw-wit, van zes of aght bladeren gemaakt in 't midden

ver-

Adams appel. of Swarte Limoen.

C. Kick. Pinx.

Oranye Bloeyzel

C Kick Pinx.

Gemeene of Zuure, Oranje Appel

C. Kick Pinx.

verçiert met witte vézelen, die aan haar einden geel zijn, waar tuſſchen 't ſchepzel van de Vrught zigh vertoont. Dit bloeizel, dat hier te Lande in Junio te voorſchijn komt, is ſterk, dogh lieflijk van reuk, voornamentlijk des morgens eer de Zon op is, en des avondts wanneer daar weder af geweeken is. De Vrught is Saffraan-verwigh, of hoogh gout-geel, rondt van maakzel, de ſchorſſe is eenighzins rouw, het vleeſch voosaghtigh, wit, onaangenaam van ſmaak, 't mergh is door byzondere vliezen in aght deelen afgeſcheiden. Vrught.

Deze Vrughten geven alhier te Lande geen volkomen rijp Zaadt, en werden in een Jaar niet rijp; maar hebben daar toe twintigh Maanden van nooden, en alsdan behoeven zy die van Italien, in aangenaamheidt van ſmaak, niet te wijken. Dat den Oranje-boom vrughtbaar en langh-levende is, getuight *Ferrarius*; wanneer hy verhaalt van den Boom, die binnen *Romen*, in het Klooſter van *St. Balbina* gevonden werd, en aldaar vijf hondert Jaren geſtaan heeft. Van meer diergelijke maakt dien Schrijver gewagh: Als onder anderen van den Oranje-boom op den Berg *Aventinus*, in het *Dominicaner* Klooſter van de *H. Sabina*, die omtrent vier hondert Jaren oudt is; welke nogh Jaarlijks bloeyen, en vele Vrughten voortbrengen. Heſp. lib. 4. cap. 1.

Wat belanght de plaats, van waar de Oranje-boomen eerſt zijn gekomen, is niet wel te zeggen; dewijl die in veel Geweſten des werelds werden gevonden, zoo in Ooſt als Weſt-Indien, en byzonder door ganſch Italien, Hiſpanien, Portugaal, en verſcheide Oorden in Vrankrijk. Oorſpronk.

Den Oranje-Appel-boom heeft zijn oorſpronkelijke benaming, na de verwe van de Vrugt, die gout-geel is, en daar na nevens de andere *Heſperiſe* appels, *Aureum Malum*, en *Malus Aurantia Major* genaamt; want overmidts die aan de Ouden niet en zijn bekent geweeſt, zoo heeft die ook niet veel vreemde benamingen, en die d'er zijn, zijn deze; *Nerantinm*, *Rauwolff*, *Arangia Cord. in dioſcor. Arangius Cord. Hiſtor.* En dus verre hier van genoegh. Naam. C. Bauhini Pin. lib. 11. Sect. 4.

Wat nu vorder de verſcheidenheidt aangaat, zullen wy vervolgens beſchrijven, voor zoo veel wy in onze Hoven zelfs hebben ondervonden, en geoeffent.

Het zeventiende Hooftdeel.

Van den gemeene Oranje-appel van Ferrarius.

Ferrarius noemt deze in 't Latijn *Aurantium vulgare*, dat is, gemeene Oranje-boom, en heeft dry onderſcheide ſoorten, beſtaande in de ſmaak; want de eene is zuur, de tweede zoet, en de derde van een gemenghde, dat is tuſſchen zuur en zoete ſmaak. De zuure Oranje-appel heeft van buiten een droevige, bleeke, graanaghtige ſchorſſe, en ſcherpen reuk, 't mergh is geel, zuur, in aght, en zomtijds in negen deelen door vliezen onderſcheiden. Van het zaad zal ik hier niet zeggen, om dat, gelijk hier voor is verhaalt, in Nederland 't zelve niet tot volkomen rijpte en komt. Als deze Appelen over Winter, tot het voor-Jaar aan den Boom blijven hangen, zoo werden die van binnen droogh, en 't ſap loopt te rugge, tot verder voedzel van de nieuwe Vrughten, daarom is het beter (zoo voor den Boom, als de Appelen) die op den behoorlijken tijdt te ſnijden, en af te nemen. Heſp. lib. 4. cap. 3. Gedaante.

Het aghtiende Hooftdeel.

Van de zoete Oranje-Appel.

Gedaante. DE Boom die zoete Oranje-appelen voortbrenght, is in gedaante van de zuure niet te onderſcheiden, alleen beſtaat de verandering in de Vrught, die een dunne, gladde, hoogh-geele en bitteren ſchil heeft,'t vlees is matigh dik, en ſwavel-verwigh, het mergh is vol, zoet en aangenaam ſap, in aght deelen door byzondere vliezen onderſcheiden. Dit ſap loopt na de Winter niet weder te rugh, gelijk dat van de zuure Oranje-appel: maar werdt veel
Heſp. lib. 4. cap. 3. langer daar in behouden. *Ferrarius* ſchrijft, dat de Hoveniers omtrent Genua ondervonden hebben, dat aan de plaats, daar dezen Boom geplant, of geſtelt werdt, veel gelegen is, indien wel ter zonne ſtaat, dat alsdan de Vrughten aangenaam zoet van ſmaak zullen wezen: maar indien de plaats ſchaduwaghtigh is, in tegendeel onaangenaam, en alles in bitterheidt ſchijnen
Gematigde. te veranderen. Alzoo de gematighde Oranje-appel, in de uiterlijke en inwendige gedaante niet is te onderſcheiden als in de ſmaak; zoo heeft het niet noodigh geweeſt, een byzondere beſchrijvinge, nogh afteekeninge daar van te maken.

Het negentiende Hooftdeel.

Van den Oranje-boom met gekrulde bladeren van Ferrarius.

Heſp. lib. 4. cap. 5. VAn *Ferrarius* werdt dezen Boom genaamt *Aurantium Criſpo Folio*, dat is, Oranje-boom met gekrulde bladeren, en is van niemant, als van hem, eerſt beſchreven. De Italianen noemen die *Riſſe de Poullé*. Dezen Boom
Gedaante. brenght Takken voort, die aan haar opperſte einde met veel dight-in-een-gedrongen ongewapende takjes bezet zijn, hebbende korte, dikke, in-een gekronkelde bladeren, met een klein hartje aan den ſteel; (dogh zommige hebbend'er geen.) In 't eerſte uitſchieten vertoonen zig deze bladeren ſpits, en werden naderhandt rond-aghtigh, zijn ſlap van reuk, en aangenaam groen van verwe, op het einde van de takjes komen de blommen voort, dight by-een, als in bondeltjes t'zamen-gehoopt, de bladeren van de zelve zijn een weinigh naar buiten omgekrult, en hebben alle een lieffelijke lugh, het maakzel is als die van de gemeene ſoort. De Vrught is den gemeenen Oranje-appel gelijk, uitgenomen dat onder en boven wat plat van gedaante is, de ſchil is by-na Saffraan-geel, rouw-aghtigh, een weinigh bitter in 't ſmaken, 't vlees is dun, los, en onſmakelijk, 't mergh is geel, door een gematighde zerpheidt, lieflijk van ſmaak, en werdt door byzondere vliezen in aght deelen onderſcheiden. Dezen Boom moet met naarſtigheidt op gepaſt werden, dewijl door haar veelvuldige dight-in-een-waſſende takken lightlijk komt te vervuilen en te verſtikken, doordien meer takken en blommen voortbrengt, als de zelve behoorlijk kan voeden; waarom het Mes daar aan niet moet geſpaart werden, indien men de Vrughten, die zeer ſchoon zijn, wil genieten, en den Boom by zijn kraghten behouden.

Het

Zoete Oranje Appel.

C. Kick Pinx.

Oranje-boom met Gekrulde bladeren van Ferrarius. Nº. 2. Fol. 14.

C. Kick Pinx.

Geroofde Oranje Appel.

C. Kick Pinx.

Bonte Oranje Appel

C. Kick Pinx.

Het twintighſte Hooftdeel.

Van den Oranje-boom met geroosde Vrught.

DEzen Boom, die van *Ferrarius* genaamt werdt *Aurantium Roſeum*, is in 't aanzien niet veel van den gemeenen Oranje-boom verſchillende, als dat de bladeren langh en ſmalder zijn, de blommen zijn mede die van den gemeene Oranje gelijk. De Vrught, wanneer volkomen is, is van bequame groote, after en voor wat ingedrukt, voor-aan vertoont zigh een roosje, en daar de ſteel vaſt is, ſtaan mede eenige verhevene deelen, zijnde een ſterretje gelijk; de ſchil is bleek-geel, 't vlees matigh dik, een weinigh bitter, 't mergh is light ſwavel-verwigh, in negen deelen onderſcheiden, en lieflijk amper in 't ſmaken. Dus hebben wy die in onzen Hof in 't Jaar 1671. met de zelve van *Ferrarium* ganſch overëen te komen, bevonden, en alhier na het leven doen af-teekenen. Deze Vrught is om haar ſchoonheidt waardigh onderhouden te werden, dewijl de vrughtbaarheidt, nevens de groote der Appelen, het aanzien van den Boom vermeerdert. Gedaante. Heſp. lib. 4. cap. 6.

Het een-en-twintighſte Hooftdeel.

Van den Oranje-boom met bonte Vrught.

OM de verſcheide veranderingh, zoo veel doenlijk is, by-een te hebben, zoo is dit teedere Boom-gewaſch wel waardigh om by andere gevoeght en geſtelt te werden. Dezen Oranje-boom werdt, zoo ten aanzien van de onderſcheiden verwe, die in de bladeren en Vrughten zigh vertoonen, van *Ferrarius* genaamt *Aurantium Virgatum*, en by ons, bonte Oranje-boom, zy is veel teerder als eenige andere, alzoo de koude niet wel dragen kan, heeft veel zwakke en light-brekende takken, die op verſcheide plaatzen met eenige ſwavel-verwige ſtreepen bezet zijn; de bladeren zijn in veel deelen kleinder als die van den gemeene Oranje-boom, en hebben mede op eenige van de zelve verſcheiden ſwavel-verwige vlakken, 't welk aangenaam om zien is; de blommen zijn die van de gemeene gelijk, dogh kleinder, de Vrught is voor haar rijpte met groene en wit-ſwavelaghtige ſtreepen in ordre bezet, en als door zekere ongelijke linien onderſcheiden; als de Vrught rijp is geworden, zoo zijn de groene ſtreepen geel, en de andere in ſaffraan-geel verandert, de ſchil is wat rouw, 't vlees dik, en 't mergh ſwavel-verwigh in negen deelen door vliezen onderſcheiden, 't welk lieflijk-zuur van ſmaak is, de gantſchen Appel is een weinigh langh-rondt van gedaante. Hier ſtaat aan te merken, dat alle de bladeren en Vrughten van dezen Boom niet zijn van tweederhande verwe, maar alleen eenige, en is van ons eerſt gezien met volkome rijpe Vrughten. In de Hoven van de Heer *Joan Roeters, zalr.* in zijn leven Secretaris der Stadt Amſteldam, en by *Willem vanden Heuvel*, beide de ervarenſte en grootſte Oeffenaars van onzen tijdt. Heſp. lib. 4. cap. 7. Gedaante.

Het

Het twee-en-twintighſte Hooftdeel.

Van den Oranje-boom met gehoornde Vrught.

Gedaante. DEzen Boom is onder alle andere Oranje-boomen, de luſtighſte in 't aanzien, en de beſte om hier te Lande te oeffenen, om dat de vrughtbaarſte, en hardtſte tegen de koude is, zy ſchiet hooge en wijd-uitgebreide takken, de bladeren zijn donker-groen, grooter, en voor veel-ſpits-toeloopender als die van den gemeene Oranje-boom; de blommen zijn lieflijk van reuk, en zomtijdts van veel bladeren gemaakt, even als of die dubbelt waren; de Vrughten hebben veel wonderlijke gedaanten, met uitſtekende punten, en ingedouwde hoeken, vertoonende de gedaante van een manlijkheidt, andere van een Vrouwlijkheidt. Waarom van *Ferrarius* ook *Aurantium Hermaphroditum*, *ſive Corniculatum* genaamt werdt; de ſchil heeft een ſchoon Saffraan-geele verwe, 't vlees is dik, voos, met weinig ſmaak, 't mergh werdt in tien, twaalf, en zomtijds in meer en minder vliezige huisjes beſloten; waar van den eenen den anderen begrijpt; de ſmaak is gematight zuur, niet onaangenaam. Dezen aardt is hier te Lande by veel Lief hebbers begeert, en werdt in verſcheide Hoven gevonden, alwaar met den naam van Klooſter-Appel bekent is.

Heſp. lib. 4. cap. 9.

Het dry-en-twintighſte Hooftdeel.

Van verſcheide mis-gewaſſen.

Heſp. lib. 4. cap. 5, 8, 11. DAar werden by *Ferrarium* gevonden verſcheide Oranje-appelen, die van hem zijn aangeteekent als byzondere ſoorten, gelijk de *Aurantium flore duplici*, *Aurantium Fœminæ*, *ſive Fœtiferum*, en *Aurantium diſtortum*; van welke alle, ick van gevoelen ben, maar een en de zelve te zijn, behoorende tot den voorgaande Boom, te weten, met de gehoornde Vrught; want die, en nogh meer onderſcheiden in gedaanten, aan een Boom hebbe gezien, ook dubbelde blommen; want zulks veeltijds geſchiedt, en dat dit alles in de veranderingh der gedaante, niet anders is als een ſpeelinge van de natuur. Wy hebben aangemerkt, hoe de blom dubbelder en menighvuldiger bladeren heeft, de Vrught mede vreemder in gedaante te voorſchijn komt, en wat de *Aurantium Calloſum* belanght, die hebbe aan den gemeene Oranjeboom gevonden. Het zelve is mede van de Limoenen te verſtaan, gelijk hier vooren in 't negende Hooftdeel van dit Boek heb aangewezen, in de *Limon Sbardonius*: zoo dat van alle deze veranderingen geen byzondere ſoorten zijn te maken; maar alleen voor mis-gewaſſen moeten gehouden werden. Hier zoude men wel al de verſcheidenheidt der onvolmaakte gewaſſen hebben konnen vertoonen: maar het heeft ons onnoodigh gedaght, en oordeelen dat met deze aanteekeningh genoegh is aangewezen, wat van zoodanige Vrughten is te houden.

Gehoornde Oranje Appel

C. Kick Pinx.

Appel Sina, of Lisbonse Oranje Appel.

C. Kick Pinx.

Oranje Appel met Zoete Schil.

C. Kick Pinx.

Het vier-en-twintighſte Hooftdeel.

Van de Appel Sina, of Lisbonſe Oranje-boom.

Ferrarius noemt dit Boom-gewas *Aurantium Olyſiponenſe*, of Lisbonſe Oranje-boom, om dat die door de Portugezen aldaar eerſt uyt Sina gebracht is, en van daar na Italien, en meer andere Geweſten verzonden. Deze heeft teedere, dunne, doornaghtige takken, en lange voor-ſpits-toeloopende bladeren, de welke, gewreven zijnde, lieflijk ruiken; de blommen zijn kleinder als die van den gemeenen Oranje-boom, de Vrught is net rondt, van matige groote, de ſchil van buiten gladt en effen, lieflijk geel van verwe, 't vlees is dun, werdt om de aangename ſmaak te zamen gegeten, 't mergh, dat zigh in negenen verdeelt, is vol ſap, en matigh geel, van een aangename zoetigheidt, met een weinigh ampers vermenght. Daer ſtaat te merken, dat deze Vrughten verbaſteren, gelijk wy konnen zien aan die ons werden toegezonden. De Portugaalze zijn de beſte van Europa; want om den aangenamen ſmaak te behouden, zo in-oculeeren haar Hoveniers die op den zoete Citroenboom, en daarom willen die Boomen, van daar hier te Lande gebracht, niet wel tieren. Die van Genua zijn minder geacht, en op Oranje-ſtammen gezet; wy hebben die nu voor weinigh Jaren bekomen, en voor zeker verſtaan, dat in Brabandt volkomen rijpe Vrughten hebben voortgebracht, en twijffel niet of wy zullen haaſt de zelve mede genieten, dewijl den voorſpoedigen wasdom onzer Boomen daar toe groote hope geeft. Wat de afteekeningh belangt, die zijn de takken, bladeren en blommen na onzen Boom gemaakt: maar de Vrught na een uitlandzen Appel.

Heſp lib. 4. cap. 13.

Gedaante.

Het vijf-en-twintighſte Hooftdeel.

Van de Oranje-boom met zoete ſchil.

DE zoet-ſchilde Oranje-boom brenght ſware en dikke takken voort, de bladeren zijn groot, dik, hardt, en korter als die van de gemeene ſoort, van verwe donker groen, de blommen zijn groot, en ſpreiden haar wijdt uit, en zijn overvloedigh in menighte, de Vrught is groot en ſwaar, de ſchil ſchoon Saffraan-geel, aangenaam bitteraghtigh, het vlees is vaſt en dik, van een lieffelijke zoete bitterheidt; (waar van de naam Oranje-appel met zoete ſchil zijn oorſpronk heeft) 't mergh is ſwavel-verwigh, en gematight zuur van ſmaak, door byzondere vliezen in negen deelen onderſcheiden. Dezen Appel met ſchil, vlees, merg en zuiker t'zamen klein gewreven, wert daar uit een treffelijk behulp-middel tegen de gebreken der mage gemaakt, volgens 't geen *Ferrarius* daar van verhaalt, en is deze Boom by hem eerſt genaamt *Aurantium dulci Cortice*, en is de *Malus Aurantia Cortice dulci Eduli. b. p. & Cluſ. Hiſt.* voorwaar waardig om geoeffent te werden, zoo ten aanzien van de Vrught, als-mede om de luſtigheidt des Booms, die genoeghzaam weeldrigh in 't groeijen is. De Brabanders noemen dezen Appel t'onrecht *Pomum Adami*; alzoo wy de opreghte van *Ferrarius* hier voor in 't vijftiende Hooftdeel hebben beſchreven.

Gedaante.

Heſp. lib. 4. cap. 16. Caſp. Bauh. Pinax. l. 11. Sect. 6.

Het zes-en-twintighſte Hooftdeel.

Van de Oranje-boom met de kleine Vrught.

Heſp. lib. 4. cap. 15. C. Bauhin. Pinax, l. 11. Sect. 6. Gedaante.

DIt klein Oranje-boomtje werdt van *Ferrarius* genaamt *Aurantiam Sinenſe*, en is de *Malus Aurantia Humilis* van *Bauhinus* en *Cluſius*, ook gemeenlijk *Naantje* geheeten, het heeft korte en dighte in-een-gedrongen takjes, de bladeren zijn die van den gemeenen Oranje-boom gelijk. Maar in alle haar deelen veel kleinder, voor ſpits toe-loopende, de blommen (die het overvloedigh voortbrenght) mede als op malkanderen gepakt, en zijn van maakzel die van d'andere ſoorten gelijk, dogh zo groot niet; de Vrught is van groote als een Okkernoot, de ſchil is Gout-geel, niet zeer bitter, 't vlees weinigh, en het mergh is onderſcheiden in aght deelen, van ſmaak aangenaam zuur. Dit Boom-gewas is zeer vermakelijk in 't gezight, en dat ten aanzien van de overvloedige vrughtbaarheidt, die veeltijds mede oorzaak is van het korte leven, indien men daar in niet voorziet, door wegh-nemen van de overvloedige Blommen en Vrughten:

Tot hier toe zijn wy nu bezigh geweeſt met alle de ſoorten van Vrughten te beſchrijven, die tot nogh in onze Nederlandze Hoven zijn te vinden, en by *Ferrarium* in zijn *Heſperides* vermelt, wie wy ook hebben na-gevolght, voor zoo veel hy met onze ondervindinge over-een-komt, en dewijl verſcheiden veranderingen hebben aangemerkt, 't zy die haar oorſpronk neemt van onze Oeffeningh, of andetzints, zoo zal men die genoegh bekennen, als men deze Beſchrijvingen nevens de af-teekeningen met die van dien Schrijver willen vergelijken, en vorder hopen dat door naarſtigheidt der Liefhebberen nogh meerder nieuwe Soorteeringe ons Nederlandt mogen werden toe-gebracht.

Het zeven-en-twintighſte Hooftdeel.

Van het onderſcheidt der Oeffeningh van den Limoen-en Oranje-boom.

ALeer tot de gemeene oeffeningh treden, zoo hebben wy het onderſcheidt, dat tuſſchen het op-queecken van den Limoen-boom en Oranje-boom is, hier willen aanwijzen. Het heeft zijn oorſpronk daar uit, dat den Limoen-boom teerder als den Oranje-boom werdt bevonden, om de ongemakken en koude van onze harde lught te verdragen; overmidts het hout veel zaghter, en nergens na zoo vaſt geſloten is. Onder de ſoorten van Limoenen is mede onderſcheidt; want daar zijnd'er geen, die de rampen van ons Climaat beter konnen tegenſtaan, als die wy beſchreven hebben met den naam van gemeene witte Limoen, en den Adams Appel ſwarte Limoen genaamt, daarom die van onze Oeffenaars meeſt bemindt, en voortgeteelt werden: Maar wy hebben betoont, dat nogh meerder ſoorten van Limoenen tot vrughtbaarheidt zijn te brengen, gelijk de Beſchrijvingh hier vooren uitwijſt. Voorts is de handelingh eenderley, behalven dat de Boomen, die zoete Vrughten dragen, begeeren een wel-ter-Zonne ſtaande plaats; op dat de Appelen daar door tot beter kooking, en aangenamer ſmaak zouden geraken, 't welk niet zijn zal, indien men in tegendeel handelt. Ten anderen, is nogh dit, dat men in de voort-teelingh niet gebruikt, als het zaadt van den

Eerſte Boek, zevende Hooftdeel. Idem 15. Hooftdeel.

Oranje-

Fol. 18.

Oranje-boom met de Kleine vrught Anders Naantje.

C. Kick Pinx.

Oranje-boom, om dat de koude dezer Landen beter kan tegenſtaan, gelijk vooren is verhaalt. Zelf in Italien werden de Limoen-zaden zelden gezaait, om haar ſwakheidts wil; want alle Limoenen willen gaarne in de Oranje-ſtam door in-oculatie vatten, vrughtbaar, en tegen de koude en andere ongemakken harder zijn, als of die op haar zelven waren gezet.

Het aght-en-twintighſte Hooftdeel.

Hoe men de Boomen uit andere Landen bekomt.

HEt zal niet ondienſtigh zijn, aan te wijzen, hoedanigh deze *Heſperiſe* Boomen hier te Lande verkregen werden, voor die gene, die de zelve door het zaaijen niet willen afwaghten. Hier ſtaat waar te nemen Tijdt en Plaats, en de wijze hoedanigh men zal handelen: 't Is voor eerſt noodigh, dat de op-gravingh en in-ſchepingh geſchiedt in de maanden van December, of Januario ten langhſten; op dat in May mogen ontpakt en geplant werden; want zoo het later na de Zomer loopt, ſtaat men in groot gevaar, om de Boomen te verliezen, of ten minſten is men veel ten afteren, om die aan het groeyen te krijgen. De plaats, daar die moeten gehaalt werden, is *St. Remo*, gelegen aan de Riviere *Nervi*, van waar gevoert werden op *Genua*, uit geen ander Geweſten zal men Boomen brengen, om alhier in ons Nederlandt te oeffenen, overmidts de gelegentheidt van die plaats, boven alle die in Italien zijn, met ons Climaat beſt over-een-komt, als leggende op de hooghte van omtrent 43 Graden, benoorden den Evenaar. Ten anderen, werden daar de beſte en ervarenſte Hoveniers van gantſch Italien gevonden, daar komen geen rechter Stammen, nogh ſchoondet Vrughten, als uit dezen *Heſpérides*. Indien men de Boomen uit warmer Landen, als *Hiſpanien* of *Portugaal* brenght, voorwaar het zal te vergeefs wezen, dewijl die onze koude en ongeſtadige Lught niet wel konnen dragen. Tydt. Plaatze.

Wanneer nu de Oranje-en Limoen-boomen op de gezeiden tijdt met een goede klomp Aardē om de Wortel, zijn uit-gegraven, zullen die met aardmoſch verzorght werden, op dat de Maſſa geheel blijft, en geen aarde kan af-vallen, laat die dan pakken met de gantſche kroon, aght of thien, meerder of minder, na zy groot zijn, in een ſuiker-kiſt, die toe-gemaakt, en in het Schip, op een lughtige plaats geſtelt werdt, en zoo konnen die zes of aght weken goet blijven: maar hoe de Reis korter valt, hoe beter. Hier by dient nogh tot waarſchouwingh, dat zorge gedragen werdt, in de kiſten geen openingh, nogh eenige gaten te maken; op dat de Ratten, die zomtijdts veel in de Schepen zijn, de ſtammen niet ſchenden; want wy de ondervindingh daar af met leetwezen hebben gehadt, dat de baſten in 't ronde van de Boomen waren af-gegeten, en hier mede de was lange verwaghtinge verydelt. En dit is, wat aangaat de overvoeringe uit Italien; waar door onzen *Heſperides* in Nederlandt haar eerſte beginzelen genomen heeft. Handeling.

Het

Het negen-en-twintighſte Hooftdeel.

Van de ſtellingh der Limoen-en Oranje-boomen.

DIe deze Boomen te reght wil oeffenen, moet voor eerſt een goede verkieſingh doen van een bequame ſtant-plaats, daar men de zelve den gantſchen Zomer laat blijven. Men zal hier toe bereiden in den Hof een gelegentheidt aan het Zuiden of Zuid-ooſten, en is 't mogelijk, reght voor de Winter-plaats. Hier toe moet een ruimte blijven, die vijf-en-twintigh, dertigh, of meerder voeten wijdt is, na de mate en groote van het Erf, of den Hof. 't Zal zeer dienſtigh zijn, dat deze plaats in 't vierkant om-zet werdt met een Heiningh van Elſt, of anderzins Fruit-boomen, die gevloghten zijn, en in de hooghte op-geleidt, om alle toegangen aan de Winden te benemen, op zoodanigen wijze kan men een open-lughtige louwte maken, die deze teedere Vreemdelingen zeer aangenaam is, om aldaar te ontfangen de ſtralen der Zonne, die tuſſchen de vrughtbare Wanden deze *Heſperiſe Maaghden* komt te vermaken, en met malkanderen veroorzaken, een t'zamen-mengelingh van aangenamen oogen-luſt. Tegen het Zuid-ooſten, indien 't mogelijk is, zal men de Zomer-ſtellingh begrijpen, en voor-al het Weſten, Zuid-weſten en alle deelen van het Noorden verwerpen, dewijl hier uit veeltijds ſware ſtormen, vuile dampen en ſchadelijke Winden voortkomen, die zelfs onze inlandze Vrught-boomen niet konnen verdragen, ik laat ſtaan deze; daarom zal men die, zoo veel mogelijk is, uit-ſluiten; op dat geen ziekte of verlies van bladeren, tot groot nadeel van den wasdom wert veroorzaakt; want zonder zoodanigen bequamen ſtant-plaats zal men te vergeefs de volkomen op-queekingh van deze Boomen, nogh hare Vrughten hebben te verwaghten. Men vindt by verſcheide onkundige Oeffenaars, die voor de ſtant-plaats geen zorge dragen, datze in 't gemeen met quynende Boomen voorzien zijn. Daarom dan de louwte en beſchuttinge der Winden ten hooghſten noodigh is; als-mede de verkiezinge van het voorſz. Geweſt, dat zelf in Italien werdt waargenomen; veel meer dan in deze Landen. Indien het doenlijk is, en de gelegentheidt toe-laat, dat deze ſtellingh der Boomen voor het Winter-huis geſchieden kan, zoo zal men bevinden, dat deze lieffelijke Parel-bergen in haren bloey-tijdt niet alleen de oogen met een heerlijk gezight: maar ook door de geopende Venſteren de verblijf-zaal van haren Heer met zeer aangename Reuk-werken zullen vervullen.

Ferrar. Heſp. lib. 2. cap. 6.

Het dertighſte Hooftdeel.

Van de Aarde en Miſch.

VErſcheide ſoorten van Aarde kan tot deze Oeffeningh gebruikt werden, gelijk de dagelijkze ondervindingh leert, dat yder zigh na de gelegentheidt van zijn woon-plaats kan behelpen. In Italien omtrent *St. Remo* bevindt men een geele, vette en ſware kley-grondt, de Brabanders hebben een zavel-kley-aarde, en ontrent Haarlem in Hollandt hebben de Oeffenaars in 't gebruik een wel-gemeſte zand-grondt; waar in deze Boomen hare Vrughten weelderigh voortbrengen. In 't korte, men kan met zandt, aarde, en miſch,

miſch, tot allen tijden een bequame aarde bereiden, daar de *Heſperiſe* Plantzoenen weelderigh in zullen tieren; wanneer oude en welverteerde miſch daar in niet komt te ontbreken. Het is zeker, dat hoe de aarde ſchoonder, hoe die beter is, wy gebruiken een wel-gemeſte aarde met wit en zaght zand doormenght, tot den toe-ſtel van deze grondt, is alle aarde, nogh zand niet even bequaam, de taaye kley moet men om haar koude als ondienſtigh verwerpen, en verkiezen een aarde, die bruin-aghtigh, zaght, lughtigh, zoet, vet, en van een goeden zoeten reuk is, dat men beproeft met d'aarde in zoet water eenige uuren langh te laten ſtaan; wanneer nu het water zijn zoeten ſmaak en lught behoud, is 't een teeken van goede en bequame aarde, daar het anders in tegendeel is, en 't zand daar toe van nooden, volgens dit voorſchrift;

Het zand wit, fijn en zaght, en na den eiſch bereidt,
Geeft Vrughten, als het werdt met reden aangeleidt.

J. Cats Sorgvliet, 2 Deel.

De voornoemde aarde, zand en miſch verſcheide malen door-een geſpit, zal een gantſchen Winter leggen, om te door-vriezen; als de Vorſt gedaan is, weder verſcheiden reizen door-malkander doen arbeiden, om te gebruiken, die als-dan tot dit werk zeer dienſtigh wezen zal. De toe-ſtel van de Heer *Muntingh* is onnoodigh te verhalen, die zijn aarde uit zeſtien deelen te zamen menght, alzoo dat van minder kan geſchieden. Oeffeningh der Planten, 1 boek, c. 2.

De miſch die hier verëiſcht werdt, zal van Koeyen, Paarden, of Schapen zijn, na dat die te bekomen is, niemant behoeft hem daar aan preçys te binden, met een van dryen kan men genoegh beſtaan, wanneer gelet werdt, dat de zelve niet te verſch, maar oudt, de ſcherpigheidt daar uit verteert, en wel verrot is. Ik weet, dat daar nogh andere zaken tot miſch gebruikt werden, als van Hoenders, Duiven, ſchraapzel van Hoornen, Lupinen, en diergelijken: maar ons dunkt de eenvoudighſte wijze de beſte, en een yder waarſchouwen voor de konſtige toeſtellingh, die zommige bereiden, en als een ſpeçie van miſch gebruiken, om de Oranje-boomen kraghtigh te doen uitdrijven; het welk beſchreven werdt van *Munting* in zijn Oeffeningh der Planten met deze woorden: Neemt Duive-miſch, of Schapen-drek, niet te oudt, zoo veel gy wilt, ofte van beiden even veel, doet het in een glas, ſtelt het in de Zonne, en giet daar op regenwater, zoo trekt de kraght daar van in het zelfde, giet daar na het water af, en doet daar by een weinigh Regenwater, daar vier-en-twintigh uuren langh een beetje Salpeter in geweikt heeft, begiet daar mede te mets de Boomen, zoo zult gy een wonderlijke drijvende kraght in die zelfde bevinden, &c. Tot hier toe *Muntingh*. Voorwaar ik kan zoo kraghtige drijvingh omtrent dit werk geenzins goet oordeelen. Wy hebben daar af een Voorbeeldt gezien tot *Amſteldam* in den Jare 1662. by de Heer *Paulo de Rogeau*, die ook zoodanigen water gebruikte; waar mede hy zijn Boomen begoot, en daar mede zoo ſterk uitdreef, dat die overvloedigh bloeiden, dogh weinigh hout en bladeren voortbraghte. Maar het Jaar daar na bevond die goeden Heer, dat zijn meeſte Boomen bedorven, en eenige ganſch doodt waren. Wy verwerpen dan met reght deze toeſtellingen, die haar gebruikers meer ſchade als voordeel aanbrengen: maar houden voor beſt den ordinaire wegh te volgen, latende alle konſtige miſch- en aard-bereidinge varen, en gebruiken een grondt, met alle goede eigenſchappen begaaft, die men genoeghzaam door het gevoel, reuk, en gezight van de ſleghten kan onderſcheiden. 1 Boek, c. 2.

Het een-en-dertighſte Hooftdeel.

Van het zaayen der Boomen.

IN deze koude Landen verëiſcht het zaayen van Oranje-kernen veel tijdt, al-eer die tot Boomen werden, niet-te-min wert dit by veel Liefhebbers met voordeel gedaan, inzonderheidt in *Brabandt*, alwaar verſcheide Perſoonen zijn, die, met dit Jaarlijks te aftervolgen, groote en vrughtbaare Queekeryen hebben bekomen, en hier door andere tot de zelve genegentheidt op-gewekt. Om dit zaayen wel te doen, zoo moet men daar toe verkiezen het Zaad uit Oranje-appelen, en niet van Limoenen, veel min dat uit Citroenen, als zijnde te teeder. Volgens *Ferrarii* getuigenis werden de Limoen-zaaden in *Italien* zelden gezaait, om dat de ongemakken niet wel konnen tegen-ſtaan: veel ondienſtiger is het dan in deze Geweſten. Die dit wil beginnen, zal het gevoedſte, beſte en rijpſte Zaad verkiezen, van ſchoone volkomen-rijpe Oranje-appelen, zoo als uit *Hiſpanien*, *Portugaal*, of *Italien* komen, 't zelve met regenwater af-waſſen, en reinigen van alle vuiligheit, en daar na in de ſchaduwe wederom dry of vier dagen droogen, in't begin van Mey, en volgens 't zeggen van *Ferrarius*, twee dagen voor de volle Maan moet men zaayen als volght: Vult daar toe een Pot, met goede vette, klein-gewreve Aarde, leght het Zaad daar in een vinger-breedt diep, en ruim twee duimen breedt van malkander; ſtelt de Pot tegen het Zuiden, in een open-lugtige, louwe, wel-ter-Zonne-ſtaande plaats, en beſproeit dit gezaaide van ſtonden-aan met laauw regenwater, en dat om den derden dagh; dogh moet deze Aarde niet al te nat, maar alleen matigh onderhouden werden. Om het uit-ſpruiten te bevorderen, zal men glaazen Lantaarnen op de Pot ſtellen, dat het werk uittermaten zal helpen voort-zetten. In 't uitſpruiten van 't Zaad gebeurt veeltijds, dat de ſcheutjes dubbelt voort-komen, te weten, twee by malkander; deze tweelingen moet men ſcheiden, de ſwakſte uit-trekken, op datze het voedzel aan den anderen niet benemen. Deze jonge Zaailingen werden veeltijds gequelt van de Oor-wormen, Mieren, Slakken en Piſſebedden, die de zelve af-eeten, en den waſchdom benemen; waarom daar tegen dient voorzien te werden. Op het derde Jaar moet men de Zaailingen yder in een byzondere Pot verplanten, in goede Aarde, en ſtellen op een plaats als vooren, daar van alle quade Winden mogen bevrijdt zijn. Zonder tegenſpoet zullen die op haar vijfde Jaar een vinger dik wezen, bequaam tot de in-oculeeringh, en in het twaalfde Jaar, of ook wel minder, tot het voort-brengen van hare Vrughten. Dit is de gemeene en zekerſte wijze van zaayen; waar door men deze Boomen kan op-queeken, en van jonghs-aan gewennen tot het dragen der ongemakken, die haar door de ongeſtadigheidt van dit Climaat konnen overkomen.

Heſp. lib. 3. cap. 29.

Heſp. lib. 2. cap. 8.

Tegen het uit-broeyen der Oranje Zaaden.

Door de konſt van uit-broeyen in verſche Paarde-miſch kan men deze Zaaden zeer haaſtigh en kraghtigh doen uit-ſpruiten. Wanneer het Zaadt eerſt geweekt werdt in laauw water, daar verſche miſch, en een weinigh Salpeter in geſtaan heeft, gelijk wy gezien hebben tot *Noordtwijk* in *Hollandt*, by *Sr. Borel*, dat hy in een Jaar de Oranje-boomen uit Zaadt heeft doen groeyen, tot de hooghte van twee voeten en een vinger dik, bequaam om het tweede Jaar te in-oculeeren: maar zoo haaſt als de Zon naar 't Zuiden week, en ons den aanſtaanden Winter verkondighde, begonnen die teedere Queekelingen

kelingen te treuren, als ongewoon de gewoonelijke ſtrengheidt van onze Herfſt en Winter-vlagen, die haar als tegen dit quaadt ongewapent overvielen, en met-eenen beroofden van alle gezontheidt; waar op eindelijk de doodt volghden. Deze broeyingh is goet voor alle vreemde Zaaden, uit heete Landen, om de Planten, die daar af voort-komen, te droogen tot een *Herbarium Vivum*: maar geenzins is't geraden ontrent het zaayen van de Oranje-boomen, in 't welke men zigh zal houden by de wijze, hier vooren verhaalt.

Het twee-en-dertighſte Hooftdeel.

Van het Enten.

DE voort-teelingh der Vrughten geſchiedt meeſt op dryderhande wijzen, door in-enten, af-zuigen, en enten met de botte, anders genaamt in-oculeeren, of in-oogen. Om het eerſte wel te doen, moet den Stam, die men enten, of in-enten zal, kraghtigh in wasdom zijn; op dat het in-gezette Ent geen voedzel zoude ontbreken. Men zal hier toe verkiezen een bequame Tak, om het Ent af te ſnijden ('t zy van een Limoen- of Oranje-boom,) die niet te oudt, of te jongh zy; want het oude is onbequaam, en 't jonge te teeder, en volgens-dien is deze waarſchouwingh, ten aanzien van 't Oude.

Gy Vrindt, die hier dees Ente zet,
Hebt op u ſtuk niet wel gelet;
Want wie d'er oyt een groote Tak
Op eenig jeugdig Boomke ſtak,
Om dat, als met een ſnelle vlught,
Te brengen tot een raſſen Vrught;
Dit gaat voorzeker al te ras,
En miſt voor eeuwig zijn Gewas.

Cats Emblemata 12.

Hier zal men twee-jarigh hout verkiezen, om niet te miſſen; alzoo het Jaarige te tenger is. In de Maandt van Mey ſnijdt men het Ent tot op de lenghte van twee Botten. Het gedeelte onder de laaghſte Bott zal wederzijds met een ſcherp mesje wat plat geſneden werden; noghtans zoo, dat het buitenſte deel des baſts niet af-gaat, dewijl die weder met die van den Stam moet verëenigen. Naar het ſnijden van het Ent moet men den Boom op behoorlijke hooghte af-zagen, en waar-nemen, dat de baſt niet gekneuſt werdt, maar effen en gelijk zy; dan maakt met een ſcherpe Beitel in 't opperſte van den Stam een kloove, of ſpleete, (en ſteekt daar in een palm-houte wigge, op dat de gemaakte openingh niet weder toe-nijpt,) ſteekt daar het Ent van boven nederwaarts in, tot aan het onderſte Bot, zoo dat die een weinigh boven den Stam uit-ſteekt, voeght het werk te zamen, dat de buitenſte ſchorſſe van het Ent, met de buitenſte baſt van den Stam net over-een-komt; bewaart de quetzuure met goet Ent-waſch tegen het in-wateren en andere ongemakken. Op deze wijze kan men Enten op hooge Stammen, en op byzondere Takken, om verſcheiden ſoorten van Vrughten, zoo Limoen, als Oranje-appelen op eenen Stam te doen voort-komen, 't welk door in-oculeeren mede kan geſchieden. Dit Enten werdt door den Dighter *Virgilius* aardigh beſchreven, wiens woorden, volgens de vertaling van *vanden Vondel*, aldus luiden:

Tydt.

Men

Land-gedighten, 2 Boek,

Men klooft met Beytelen wel diep het vaſte hout,
Dan werdt de vrughtb're Ent de klove toe-betrouwt,
En in-geënt, de Boom begint eer langh zijn Meyen,
De Takken Hemel-hoogh gelukkigh uyt te ſpreyen;
En ſtaat verwondert, om dat tegen zijnen aart,
De Stam dit nieuwe Loof, en vreemde Vrughten baart.

Ten laatſten werdt gezorght, dat het nieuw-gezette Entje 't volkomen voedzel magh genieten, en door de uit-wildt-ſchietende Spruiten van de wasdom niet berooft werdt, volgende de Leſſe van den Heer *Cats* in zijn *Emblemata*:

Als het Entje is gezet,
Alle Takken doen belet;
Daarom wat ter zijden groeit,
Dient ten naauſten af-geſnoeit:
Maar dat na den Hemel waſt,
Daar op dient te zijn gepaſt;
Want dat in de hooghte ſweeft,
Dat is 't dat de Vrughten geeft.

Door middel van het Enten hebben wy den wilden Oranje-boom zien temmen, dan het miſt veeltijds: maar de Limoen-boom op een Oranje-ſtam geſteeken, gaat gewiſſer, en wil beter te zamen verëenigen. Het Enten in deze Boomen werdt zelden gebruikt, 't en ware uit nieusgierigheidt; want het maakt meeſt ſlordige Stammen, en volgens-dien by de Oeffenaars weinigh in 't werk geſtelt.

Afzuiginge. Behalven het voorgaande Enten, is de Af-zuiginge, alzoo geheeten, om dat de jonge ſcheute van den Moeder wordt af-gezogen. Wy hebben 't gezien by *Hercules Patronius*, tot *Zutphen*, welke in deze Oeffeningh zeer ervaren was, die beide deze manieren, van Enten en Af-zuigen, aan eenige Oranje-boomen gelukkigh had uit-gevoert. Dit geſchiedt in de Mey-maandt: Verkieſt daar toe een Oranje-ſtam, jeughdigh en kraghtigh in de groey, ſtelt die zoodanigh nevens den Boom, daar af gezooght werdt, dat de takken met de uiterſte einden ruim konnen bereiken de bovenſte top van den nevens-gezette Stam, die even zal af-gezaaght werden, op zoodanigen hooghte als men begeert, en daar in werdt een kloove gemaakt, gelijk als of men wilde Enten; dan zal de ſcheute, of tak onder de tweede, of derde botte, wederzijds plat-aghtigh geſneden werden, op de zelve wijze als hier voor van het Ent gezeght is; behalven dat men het van den tak niet moet ſcheiden, maar aan-laten, en van after in de openingh des Stams voegen, zoo dat de buitenſte ſchorſſe van het geſnede Ent, met die van den Stam, reght overëen-komt, 't welk met Ent-waſch moet verzorght werden, als-mede tegen alle beweginghen ſchuddingh der Winden; op dat de volkomen verëeningh, en geneezingh magh geſchieden, 't welk men door het by-zetten van een ſtok of twee kan helpen, wanneer men door 't binden dit ongemak voor-komt; op dat de teedere Zoogelingh voor 't breeken, en den Inzetter voor nadeel bevrijdt werdt. Na dat deze In-entingh gevat, en wel verëenight is, zal men het nieuw-geſchoote Entje digt aan den Stam van den Moeder af-ſnijden; op dat het voortaan zijn eige voedzel trekke.

In-oculeeren. Onder alle ſoorten van Enten, die aan dit Boom-gewas konnen gepleeght

pleeght werden, is 'er niet dat haar natuur eigender is, als het in-oculeeren, of het Enten met de botte, en dat ten aanzien van de hardigheidt van 't hout, waaromze de twee voorgaande manieren niet wel en willen lijden. Dit werk is by de Ouden zeer vermaart geweeſt, welkers voor-ſchriften by-een zijn vergadert door den geleerden *Mizaldus*, en daarom onnoodigh hier te verhalen, als alleen de hedensdaaghze handelingh, die door ondervinding, voor goedt gekeurt, en van yder aangenomen is. Om dit uit te voeren, moet gelet worden op de tijdt, volgens de Leſſe van den Heer *Cats* in zijn *Buitenleven*; Opuſculum de Arborum Inſitione.

Ziet als de gulde Zon komt in den Hondt gereezen,
Dan is 't de reghte tijdt de Botten af te leezen,
Te voegen aan het hout, dan is de reghte tijt,
Dat haar de ſchorſſe pelt, en van den houte ſplijt.

In de Maandt *Julio*, met het af-gaan van de Maan, by ſchoon weêr, wanneer het niet mottigh nogh regen-aghtigh is, wil dit werk gedaan zijn. Verkieſt een jeughdige twee of dry-jarige ſcheute van een wel-varenden Boom, waar van men begeert te in-oculeeren, en om de Botte, of Oculatie af te ſnijden, is 't van een Limoen, of Appel-Sina, zoo zoekt een Botte daar geen doornen aan is, na dat de voorzeide tak, of ſcheute is af-geſneden, zoo neemt een ſcherp mesje, en ſnijdt de verkoren Botte aan weder-zijden een ſneede, tot op het hout, en onder, en boven de Botte, die in 't midden blijft ook een ſneede, dat het in gedaante een langh-werpigh vierkant ſchiltje gelijkt, light het zelve met de punt van 't mesje, of met den duim en voorſte vinger af, zoo dat noghtans het botje, of ooghje aan 't ſchiltje vaſt blijft, en 't zelve niet geſcheurt werdt, want anders zoude niet goet zijn; het bladt onder aan de botte zal half gebroken werden, om in 't inzetten het ſchiltje te beſtieren. Men kan het ſchiltje nogh op een ander wijze af-nemen, wanneer (gelijk boven gezeght) geſneden is, zal men dit met een Mesje af-lighten, zoo dat een weinigh van 't hout aan 't ſchiltje blijft, om de botte te zekerder te behouden, hoewel dit tegen de gemeene regel ſchijnt aan te gaan, noghtans hebben wy 't menighmaal goet bevonden, en gezien dat het gemakkelijker gaat als 't voorgaande. Dit is my alder-eerſt bekent gemaakt door den zeer ervaaren Heer *Jan Roeters*. Ferrarii Heſp. lib. 2. cap. 8.

Het ſchiltje of Oculatie af-gelight, en goet gekeurt zijnde, zal men het afgebroken bladt, tuſſchen de lippen houden, (dogh niet dat het nat wert,) tot dat de opening in den Stam op de volgende wijze gemaakt is, verkieſt daar toe een effen-gladde plaats, die nogh knobbel, nogh quaſt heeft, maakt de ſneede door de baſt, tot op het hout, een weinigh langer als de groote van u ſchiltje, in de gedaante van een latijnſche T, of gelijk de hedensdaagze Italiaanſche Hoveniers in 't gebruik hebben, als dit teeken uitwijſt ⊥, zo aan de Limoen- en Oranje-boomen blijkt, die uit deze Geweſten komen; dan hoe deze ſneede gedaan wert, is even-veel, dewijl het in 't groeyen geen onderſcheidt maakt: daar na light de ſchorſſe zaghtjes (met een beene mesje) op, ſcheit die weder-zijds van het hout, neemt de Oculatie by het bladt, dat daar aan-gelaten is, voegt het zelve na behooren daar tuſſchen, binnen de ſneede tegen het hout, douwende een weinig de buitenſte baſt, op dat de Oculatie wel, en effen, tegen het voor-zeide hout, als aangeplakt wert: En ſtaat te merken, dat het bovenſte van dit ſchiltje moet raken aan 't opperſte tegen de dwars-ſnede, te weten, wanneer die de Latijnze T gelijkt: Maar indien in tegendeel op de Italiaanze

wijze ſtaat, zal het onderſte gedeelte raken, het ſchiltje of Oculatie wel geſteit zijnde, moet met een droogh biesje van een Moskovize Matte, ſmalaghtigh Lint, of anderen zaghten bandt voorzightighlijk gebonden werden, beginnende van boven de Oculatie, en zoo nederwaarts, latende het bindzel na vooren ſluiten even onder de botte en 't ſteeltje van 't aan-gelate bladt, windt dan voort, tot de gantſche ſnede, behalven 't ooghje, dat niet bedekt magh zijn, bewonden is. Met groote zorghvuldigheidt moet men dit werk tegen Regen en in-wateren beſchermen, op dat het niet bederve, dewijl niet ſchadelijker voor het nieuw in-gezette ooghjen is, waarom die Boomen onder eenigh dak ten dien einde geſtelt werden. Omtrent dry Maanden zal het bindzel ſtaan, tot men ziet, dat de Oculatie gevat, en de Botte aan 't ſwellen is, wanneer de bandt een weinigh loſſer gemaakt werdt. Dit werk laat men den gantſchen Winter ſtaan, tot de voortijdt, en als in de Maandt van April, de Oculatie nogh groen en wel-varende is, dan isze goet, en men heeft hope van wasdom, en zal zonder twijffel in de Mey, of Junio uitſchieten: maar al-eer het dus verre komt, en zoo haaſt men merkt, dat de Botte goet is, en zigh bereidt tot het ſpruiten, moet men de Stam twee vingeren breet, boben de Oculatie af-ſnijden, of zagen; op dat al het voedzel en ſap alleen tot dit nieuw Voedſter-kindt magh geraken, en de ſcheute te kraghtiger werde voort-gezet, als die het Jaar daar naar ſterk geſchooten is, neemt dan de reſt van de over-gebleven Stam wegh, tot een weinigh boven het ge-in-oculeerde, en voorziet de Quetzuure met Ent-waſch: Indien de Oculatie op een hoogen Stam geſtelt werdt, zoo zet men twee, dry, of vier Oculatien in 't ronde, om een goede geſchikte kroon te maken: maar indien de Stammen kreupel en ſleght zijn, ſtelt men de Oculatie onder aan de zelve, niet verre boven de grondt; want dan kan men door middel van dit in-oculeeren, ſchoone reghte Boomen queeken, gelijk wy dat by de Oeffenaars in Brabandt zien, die daar toe verkiezen die jeughdigh en welvarende zijn, welke in een Jaar konnen ſchieten tot op de hooghte van dry voeten, en meer. Men zal de bladeren, die langhs de nieuw-geſchoote Spruite ſtaan, niet af-trekken, maar laten behouden tot dat zelf af-vallen; want door de bladeren werdt het ſap van onder tot boven in volle kraght behouden. Deze teedere ſcheuten kan men, door het by-ſtellen van een ſtok dwingen, en met binden zoodanigh ſchikken, dat daar mede de grondt-ſlagh geleght werdt, tot het voort-brengen van ſchoone reghte Stammen, volgens de Leſſe van Zorghvliets-ſtighter:

Cats Spiegel van den ouden en nieuwen Tijdt.

Terwijl het rijs is jonk en ſwak,
En heeft niet eenen harden tak;
Terwijl het ſpruitje buigen kan,
Soo moet een naarſtigh Bogaard-man
Het Boomtje leiden met 'er hand,
Het Boomtje houden in den band,
Ten einde dat het zonder boght
Ter voller hooghte komen moght.

Want na de reghte en ſchoonte van den Stam werdt hier te Lande den Boom veeltijds geſchat, en dit is het middel, om die daar toe van jonghs af te brengen. Het in-oculeeren, of in-oogen, is geen van de minſte vermakelijkheden dezer Oeffeningh; want men doet yet, 't welk by-na onbegrijpelijk ſchijnt, dat een gantſchen Boom gedwongen wert door middel van een dun ſchilletje, en een eenigh botje, zijn eigen aart te verlaten, en andere vreemde Vrughten voort te brengen.

Het Enten met den Bot, en wilt geen botte menſchen,
Hier dient een wakker oogh, en nette vingers toe,
Men doet een wonder-ſtuk, en niemandt weet'er hoe.

Cats Buiten-leven.

Het zoude hier wel paſſen, eenige openingh te doen, hoedanigh deze vereeningh geſchiet, en dit groote werk in een klein begrip werdt uitgevoert, hoe dat een Boom is te zamen geſtelt van deeltjes, die vele menighvuldige dunne veezelingen gelijk zijn, langhs welke, door onzightbare togh-gaatjes, het voedzel, dat ten deele in voghtigheden beſtaat, opwaarts klimt, daar het zigh door de takken verſpreidt, alwaar het by middel van de uiterlijke hitte der Zonne, en in-geſchapen warmte van binnen, de uitwerkinge van blaaderen, blommen en Vrugten te voorſchijn brenght. Deze langh-dradige doortoghten, (daar de baſt geheel van t'zamen geſtelt is,) door-geſneden zijnde, gelijk mede die van de Oculatie, welkers openingen dan weder regt op den anderen komende, zoo werdt de voghtigheidt, en het voedzel van den Stam aan het in-geënte mede-gedeelt, door de groeyende kragh te zamen gevoeght, en veréenight Men ziet het tegendeel geſchieden, wanneer deze over-een-kominge der door-toghten niet wel en zijn geſtelt; dan het is onze meeninge niet, hier van te reden-kavelen: maar bevelen dat aan de hooge Verſtanden der Natuur-kenders, en houden ons alleen by de eenvoudige Oeffeningh. Men kan door in-oculeeringh aan veel veranderingh van Vrughten geraken, wanneer men maar van Stammen of Zaaylingen voorzien is, volgens de Hof-leſſen van d'Heer *Cats:*

Heeft yemandt in het Landt een Vrught van beter aart,
Maakt datje zijn Gewas met uwe Boomen paart.

Het dry-en-dertighſte Hooftdeel.

Van de voort-teelingh door in-leggen.

GElijk in alle Schepzelen van natuure een voort-teelende eigenſchap is, alzo bevint men 't zelve mede in de Boomen, die hare vermenighvulding niet alleen hebben door de Zaaden, maar ook door de uit-loopen onder aan hare wortelen. Om dit te bevorderen, heeft de konſt daar niet weinigh bygevoeght, te weten, het in- of af-leggen. Van het zaayen is hier vooren gehandelt, en het andere ſtaat nu tegenwoordigh te doen; waar in voor eerſt dient geweten, dat den Oranje-boom zelden by de Wortelen uit-ſlaat, en dat het in-leggen van de takken, om de hardigheidt van haar hout, niet wel tot het ſchieten en maken van Wortelen is te krijgen; hoewel eenige zeggen, zulks te konnen geſchieden, en onder andere de Heer *Muntingh* in zijn ware Oeffening der Planten: Voor my, ik heb daar toe noit konnen geraken. Maar aan den Limoen-boom, die zaghter van hout, en meer genegen is onder by de Stam uit te ſchieten, kan deze voort-teelingh bequaamlijker geſchieden: voornamentlijk als de Oculatie dight by de grondt ſtaat, het zy dan, dat d'inleggingh boven in de kroon, of onder by de grondt gedaan werdt; zoo geeft de tak een ſneede van onderen op-waarts, neemt dan een Pot, waar in onder, ofte in de zijde een gat is, ſteekt daar den tak door, en maakt dat de voorzeide ſneede in 't midden van den Pot komt, leght tuſſchen de geſneede openingh een

1 Boek, c. 2.

een plat ſteentje, of yet anders, op dat die niet te dight t'zamen nijpt, maar open blijft, om het wortelen te eerder te bevorderen: Als dit behoorlijk geſtelt is, zal men de Pot met goede aarde op-vullen, en door matige voghtigheidt onderhouden. Na het tweede Jaar, zoo bevindt men gemeenlijk de wortelingh, die, wanneer bequaem en ſterk is, af-ſnijdt, om zigh zelf te voeden, en dan teverplanten.

Hier ſtaat te letten, wanneer de Pot, 't zy in de kroon, of onder aan de grondt ſtaat, dat de zelve vaſt gemaakt werdt; want de minſte bewegingh, die daar aan geſchiedt, is hinderlijk, en veroorzaakt een vergeefzen arbeidt. Deze af-geleide Boomen (als die van een getemden vrughtbaren Tak zijn,) zullen zoo ſchoone Limoenen voort-brengen, als een ge-in-oculeerden Boom, gelijk de ondervindingh ons menigh maal geleert heeft, en ook meteenen, dat men de Limoen-boomen op zoodanigen wijze lightelijk kan vermenighvuldigen. Daar werden by *Ferrarium* nogh andere manieren van voort-teelingen beſchreven: maar de uitvoeringh is in Nederlandt ondoenlijk, om de kortheidt van onze Zomers. Latende het andere beruſten, dewijl men hier mede doen kan al 't geen, dat met anderen gedaan kan werden.

Heſp. lib. 2. cap. 11.

Het vier-en-dertighſte Hooftdeel.

Van Planten, en Verplantingh.

TWeederhande Handelingh komt hier te voorſchijn, het Planten en verplanten; het eerſte geſchiedt aan de Boomen, die ons uit Italien werden gebraght, en het andere aan die gene, welke hier te Lande in vollen wasdom ſtaan. Al-eer wy hier toe treden, zal het dienſtigh zijn, dat de noodige Gereedtſchappen werden voor-geſtelt, dewijl men zonder die niet en kan beginnen.

Tobbens en Bakken.

't En is niet doenlijk de *Heſperiſe* Boomen hier te Lande in vrye Aarde te planten, gelijk in warme Geweſten; daarom heeft de konſt uit-gevonden, houte Tobbens, Bakken, en ſteene Potten, waar in de Boomen geplant, verdragen, en vervoert werden. Hoewel by eenige Liefhebbers deze Boomen in de vrye grondt geplant zijn, zoo werdt, dat met reght om deze reden verworpen. Eerſtelijk, wegens de groote Onkoſten, die dit werk vereïſcht, om onze teedere Gewaſſen tegen de koude te beſchermen; alzoo daar toe vereiſcht werdt een Winter-plaats, die men des Zomers wegh-neemt, en des Winters wederom kan op-ſtellen, gelijk by *Ferrarius* zoodanigh een werdt beſchreven, die in den Hof van den *Hertogh van Parma* te vinden is: maar voor veele zoude zulks al te ſwaar vallen om uit te voeren. Ten anderen, dat by Winter-tijdt de Gronden hier te Lande overvloedigh voghtigh, en volgens-dien kout zijn, 't welk de Boomen en Vrughten zeer nadeeligh is; waarom wy, om dit alles te vermijden, onze Voor-gangers zullen volgen, die voor veel Jaren hier toe hebben uit gevonden, Tobbens, Bakken, en Potten, die alle na de groote der Boomen werden genomen. De beſte en bequaamſte Tobbens zal men maken van Rynſche Stuk-Vaten, dewijl haar ſtoffe hardt, dik, vaſt, en goedt Eiken-hout is; het beſlagh is yzere Hoeppen, en wederzijds twee ſterke yzere ooren, of hand-vatten, om die bequaam van d'een op d'ander plaats te verdragen, de diepte en breete boven is gemeenlijk twee Voeten; dogh onder op den bodem een en een halve Voet, zoo

Tobbens.

dat

Afbeeldingh van Tobbens en Potten.

dat de naauwte na onderen allengskens moet afgaan, om dat in 't verplanten der Boomen, de gantſche Maſſa, te bequaamelijker kan uyt getrokken werden; en indien men voor kleinder Boomen Tobbens begeert, zoo laat de diepte en boven-wijte een en een halve voet, en de Middel-lijn des bodems een en een quart voet zijn, gelijk de nevens gaande af beeldingh uitwijſt, den bodem van de Tobbens, Bakken en Potten, moeten met verſcheiden gaaten doorboort werden, om de overvloedige voghtigheit te loozen, en de wortelen der Boomen tegens verrottingh te bevrijden. De potten zullen van goede aarde gebakken zijn, van binnen en buiten verglaaſt, of ook wel niet zoo het yder begeert, de gedaante zal wezen ten naaſten by, als de Tobbens boven wijder als onder, de voet breet, tegen het omvallen, volgens de nevens ſtaande teekeningh, wat de vierkante Bakken belanght, werden in alle haar deelen zo goet niet gehouden, en vallen koſtelijker, daarom wy ook niet noodigh hebben geoordeelt yet af te zeggen, nogh ook van de andere zaaken tot den plantingh noodigh: als Spaade, Schop, Troffel en diergelijke, ten aanzien die van gedaante yder genoegh bekent zijn. Alleen dient dit hier by gevoeght, dat de houte Tobbens beter werden gehouden als de ſteene Potten, om dat de wortelen in 't ronde tegens de Potten en Tobbens ſchieten; als mede op de Bodems, der zelve. Zoo is 't dat de Steen veel kouder is als het hout, en dien volgens de Boomen meer hindert, voornamentlijk in de Winter.

Hoe men de eerſt-overgekomen Boomen handelen zal.

In 't begin van dit Hooftdeel is van tweederhande plantingh geſprooken, daar wy nu de eerſte zullen af handelen, te weten vande Boomen die nieuw uit Italien, of andere Geweſten werden over gebracht, als men dezelve ter behoorlijker tijdt heeft bekomen, zal aanſtonts na de ontpakkingh al de aarde, die aan de wortelen is ſchoon afgedaan, gewaſſen, en van alle verſtikte veezelingen en ſtompen gezuyvert werden, en de gantſche Kroon tot op een hant-breet boven de inoculatie afgezaaght, ende aangebleven einden, met Ent-waſch bekleed werden, neemt dan vorder een Ton met Regen-water, dat in de Zon is laauw geworden, en laat daar de Boomen een of twee dagen, in leggen, op datze van de langhduurige drooghte en ongemakken, die in 't reizen hebben geleeden, eenighzints weder door 't in trekken van verſche voghtigheit verquikken, en daar na plant die op volgende wijze: Verkieſt Potten of Tobbetjes, na de groote van yder Boom zal vereiſchen, vult die met goede aarde twee of dry handen breet hoogh, ſtelt daar den Boom in 't midden in, doet dan meer fijn gewreeven aarde by, die een weinigh indrukkende, en in 't opvullen zoo ſchud den Stam op en neder, ten einde dat de aarde te beter, tuſſchen de Wortel-takken in zakt, en den Boom vaſt wert. Als nu den Pot behoorlijk gevult is, ſteltze eenige dagen op een ſchaduaghtige louwe plaats, die van de Zon niet beſcheenen werdt, laat die daar zoo langh ſtaan tot de botten beginnen door te breeken; op deze wijze zalmen de Boomen tot ons Climaat gewennen, diemen dan allengskens verder en verder in de open lught en Zonne gaat zetten, ondertuſſchen moet men de aarde behoorlijk en niet te veel bewaateren, om deze zieken weder tot nieuwe kraghten te brengen, zoo haaſt men het eerſte uitſchieten begint te zien, kan hetzeer gevordert werden, met datmen glaaze Lantaarns boven de Oculatie ſtelt, en toezien, dat geen Spinne-webbe daar aan komt. Verder dient tot opqueekingh waargenoomen, dat het ongediert de jonge teedere en eerſtuitkomende ſcheutjes, niet af en eten; want dit kan veroorzaaken, dat den Wasdom niet alleen veraghtert, maar zelfs de Boomen na een langh-quynende uitteeringh komen te ſterven, indien op de gezeide wijze dit werk

Planting.

Bewateringh.

zoo gehandelt werdt, zullen de Boomen om het vijfde jaar bequaam konnen zijn, tot het voort brengen van Blommen, en Vrughten.

Verplantingh. Daar zijn verſcheide redenen, die ons dwingen om de Limoen en Oranjeboomen, te verplanten, 't zy dat de Potten te klein werden, de tobbens verrot, dat nootzaaklijk van aarde moeten ververſt of dat eenige quaalen ontrent de wortelen zulks komt te vereiſchen, hier toe verkieſt de Maanden van April, 't begin van Mey, of October, en volgens *Ferrarii* leering met het afgaan vande Maan, na dat de gaaten in de Tobben of Pot, tegen het verſtoppen bewaart zijn, ('t welk voor-gekomen wert met eenige rondt verheven ſtukken, van een gebrooken Pot daar over te leggen, dogh zoodanigh dat de uitwateringh genoeghzame openingh behoudt,) leght dan onder op de Boodem dry- vingeren breedt hoogh oude verrotte Koe-mis, en daar na zoo veel vette goede toebereide, en tuſſchen de handen klein gewreven aarde, als noodigh is, (om den Boom op te zetten,) drukt die een weinig met een platte hant om het neder-zakken voor te komen, want het ſtaat oncierlijk, wanneer de aarde te laagh, onder de randt van de Tobben of Pot komt. Na dat den Boom, in 't ronde, in de oude Tobben of Pot is los gemaakt en uitgetrokken, zoo ſnijdt met een ſcherp mes de overvloedige Veezel-wortelen af, en beziet of nogh eenigh ander gebrek daar aan werdt bevonden, 't geen men als dan kan voor komen; men moet de wortelen voor kneuzingh waghten; want die door pletteringh gequetſt worden, zijn den Boom zeer ſchadelijk, om dat lightelijk verrottingh veroorzaken, waar door veeltijts een quynende ziekte komt te ontſtaan. Na dat dit gedaan is ſtelt de Boom dan wederom in de nieuwe, toe-bereide plaatze reght in 't midden, vult dezelve met de voorzeide aarde op, diemen rontom een weinig zal indrukken, op dat den boom vaſtigheit bekomt, die ook niet te diep moet geſtelt werden. Na dat de aarde, tot behoorlijke hooghte zijnde dry vingeren breet boven op de wortel gebracht is, zalmen de Nieuw-geplanten Boom eenige dagen op een ſchaduwaghtige louwe plaats ſtellen, en die bevrijden tegen alle beweegingh, van winden, ſchuddingh, ſtooten, of anderzints. Ook magh men deze Aarde den zelfden dagh niet begieten, maar twee of dry dagen daar na, en dat maar matighlijk, om dat anderzints ſlijk- aghtigh werdt, en te veel op een pakt, 't welk geen deught doet, en zoo moet men traghten, de Boomen weder te brengen, tot friſſe kraghten, dat men kan beſpeuren aan het voortkomen van nieuwe looten. De reghte tijdt om te verplanten is in 't laaſt van April, of in 't begin van October, want men op beiden dit werk doen kan, hoe wel mijns oordeels de voortijdt alder bequaamſt is. Wanneer deze verplantingh in de herfſt geſchiedt, moet men den Boom tot het voor-jaar laaten ſtil ſtaan, en de aarde mede maar matigh vervoghtigen, ter tijdt toe, tot dat in huis werdt gebracht, en dan niet meer begieten, ten ware de noot zulks vereyſte, wanneer een Pot of Tobbe te klein werdt, of gebrooken is, zoo zalmen den Boom met de aankleevende aarde, in een klomp uit trekken, is de Tobbe vergaan, zoo ſnijt de hoepen en duigen rontom af, en na de verarmde aarde, een hant breet is wegh genomen, nevens het gebreide Net van Veezel- wortelen, die gemeenlijk op den Bodem zijn: zoo handelt dan wijders, gelijk boven is gezeght.

Heſp. lib. 2. cap. 12.

Tijdt van verplanten.

Verandering van pot of Tobben.

Het

Het vijf-en-dertighſte Hooftdeel.

Van het vervoeren der Boomen.

OM teedere Boomen, die haar in enge Tobbens en Potten moeten behelpen in deze Geweſten te vervoeren, van de eene Stadt naar d'ander, of verder afgeleegen plaatzen, 't welk gedaan moet werden, in de maanden van Maart, of April; indien het te water geſchiedt, is dit de bequaamſte tijdt, overmits de hitte der Zonne als dan nogh geen broeyingh in de ſcheepen kan veroorzaaken, waar door de Boomen zouden verſtikken, en haar Vrughten en bladeren verliezen. Ten anderen moet deze tijdt werden waar-genomen, op datze ter plaatze daarmen de Boomen wil hebben, konnen wezen aleer die beginnen te ſchieten, en haar des te beter tegen alle ongemakken bevrijden, maar indien de reyze verre over Zee is, moetmen dit vervoeren, vroeger in de voor tijdt doen, op dat voor de warme daagen, de Boomen ter beſtemder plaatze zijn, om aan de voorzeide ſchade geen deel te hebben. In dit vervoeren is nogh een ander gevaar, behalven het breeken en ſchenden van takken, en verſtikking, namentlijk van de Ratten, waar tegen men zorgen moet, dat de Stammen en Kroonen van dit ongediert mogen ongeſchonden blijven, want het kan gebeuren dat deze ſchadelijke beeſten, door grooten dorſt gedreeven zijnde, de baſten der Boomen af-eeten, en dezelve ſchenden en dooden, gelijk ons is overgekomen. Hier tegen is het beſte middel, datmen eenige Potten met verſch-water doet ſtellen in de ſcheepen, omtrent de plaats daar de Boomen ſtaan, op dat deze Beeſten haren dorſt konnen leſſchen: en de tedere reyzigers, op het cierlijkſt tot haren Heer mogen overgebracht werden. Zoo deze overvoeringh te lande moet geſchieden, is alleen maar te betraghten, datze op de waagens, tegen het breeken en ſtooten mogen bevrijdt zijn.

Tegen de Ratten.

Hier by behoort de vervoeringh, zoo in als uit de Winter-plaats, wanneer de Zomer begint ten einde te loopen, en gekomen is omtrent den aghtſten October, zullen de Boomen by ſchoon helder weêr, en dat de bladeren wel droogh zijn, gebracht werden onder een verdekzel, 't zy Galderye, gemaakt riet Dak, of anderzints, na dat yder gelegenheit heeft, latende die daar eenige dagen ſtaan, tot dat men ziet dat het begint tijt te werden, dezelve in de Winter-plaats te ſtellen. 't Welk gemeenlijk geſchiedt op half October of weinigh later, na de dagen ſchoon en goet zijn. In het zetten der Boomen moet men toezien dat lughtigh en zoo weinigh in malkanderen ſtaân, als mogelijk is, op dat door het in een hangen der Kroonen, de bladeren en takken niet verſtikken, ook zullenze niet te digt by de Kaghgel-oven geſtelt werden, om geen ſchade van de hitte te ontfangen, en men zal de ſtellingh zoo maken, dat men by de Boomen, met gemak kan komen, om die by alle ongelegentheit te helpen. In de voortijdt omtrent den thienden Mey, wanneer het zaght en regenigh weêr is, vervoertmen de Boomen wederom uit de Winter-plaats in de vrye lught, maar niet ten eerſten in een heten Zonne-ſchijn, dewijlze die zoo ſchielijk niet konnen verdragen. Maar verliezen daar door haar bladeren en Vrughten, daarom zal men waghten na een dagh dat het regent, of anderzints zal men de Boomen brengen eenige dagen langh op een ſchaduagtige plaats, om haar allengskens wederom tot lught en Zonneſchijn te gewennen, hoe de vorder regeringh in de Winter-plaats moet geſchieden, zal hier na gezeght werden.

Tijdt, om in en uit de winter-plaats te brengen.

Het

Het zes-en-dertighſte Hooftdeel.

Van meſtingh, ververſſingh en Om-gravingh.

Ferrarii Heſp. lib. 2. cap. 13.

HEt meſten van den Limoen en Oranje-boom geſchied, na de verſcheidenheit der Geweſten, en dewijl wy van meenigh zijn, deze Oeffeningh alleen te ſchikken na de gelegentheidt van ons Nederlandt, zal dit werk geſchieden, in de Maant van Mey, zoo haaſt als de Boomen uit de Winter-plaats komen, en dat om de twee of dry Jaaren, na den noodt vereiſcht. Graaft met een ſcherpe Troffel, of ſmalle Spaade, de oude Aarde een handt-breet, of meer, in 't ronde, uit de Tobbe, of Pot, daar den Boom in ſtaat, zoo diep als men kan komen, met-eenen weg-nemende de oude veezel-wortelen, en uit-geteerde Aarde; dit gedaan zijnde, vuldt de Tobbens weder op, met vette gemeſte lughtige klein gewreven Aarde, die eenige tijdt te vooren daar toe bereit, en meenighmaal met oude Koe- of Paarde-miſch, door malkander gearbeidt, tot dat de zelve wel gemenght en verrot is, en na de voorzeide opvullingh, effent de bovenſte Aarde, latende die lughtigh leggen om d'invloeyingh van het water, dat door regen of begietingh daar opkomt, te bevorderen. Door middel van dit meſten en ververſſchen, kan dit edel Boom-gewaſch, in naauw beſloote vaten met groot gemak gevoedt, en in vrughtbaarheit onderhouden werden. Wy hebben alleen de eenvoudighſte wegh voorgeſtelt, als zijnde de zeekerſte, laatende vaaren de konſten die eenige hebben uitgevonden, en al de Werelt voor wonderen zoeken aan te prijzen, dogh die niemant meer bedriegen, als dieze meeſt gebruiken, gelijk wy hier vooren in de beſchrijving van de miſch ten deele hebben aan-geroert.

Om-grävingh.

De Om-gravingh geſchiedt jaarlijks in de voor-tijdt, tegen de tijdt dat de Boomen uit de Winter-plaats komen, en is niet andersals dat de bovenſte Aarde van de Tobbens twee of dry vingeren breet, en diep werdt weghgenomen, en met andere goede, in plaats der uyt-geteerde wederom op-gevult, om daar mede, door deze onderhoudingh, de Aarde in Tobbens en Potten zoo veel te verſterken, en voedzel toe te brengen, als mogelijk is.

Het zeven-dertighſte Hooftdeel.

Van Bewaateren.

De Mey, Halelujah, 4 Hooftſtuk.

DEwijl het voedzel der Boomen en alle Aart-gewaſch, beſtaat uit de fijnſte deeltjes der Aarde, en water, 'tw elk zigh door zeer kleine toghtgaatjes, langhs kleine veezelen, als aderkens, door alle hare deelen verſpreit, en door de in-geſchapen warmte der zelver verſterkt zijnde met de warmte der Zonne, die van buiten in-dringht, verandert in de gedaante en geſtalte der deelen, tot welke het gebraght is, en dewijl het water noodtwendigh is, zonder welk geen Boom kan leven; want het dient tot los-makingh, en verdunningh van de gezeide deelen, op dat de zelve door de geopende *pori*, of togh-gaatjes des te bequamer konnen op-getrokken, en mede-gevoert werden, ter plaatze daarze tot voedzel werden verandert.

En overmidts onze *Heſperiſe* Vreemdelingen het vrye gebruik der Aarde by ons ontbeeren, en met kleine, en nauw-beſloote Tobbens en Potten moe-

moeten te vreden zijn, zoo is 't noodzaakelijk dat men haar te hulpe komt met het toe-brengen van water, 't welk door den Regen, 't en zy die langhduurigh is, niet genoegh kan gegeven werden, of belet, door de wijte en breete van hare kroonen, die het Regen-water meeſt ter zijden doet afvallen, om welke redenen de hulpe van het bewateren ten hooghſten werdt vereiſcht. Onder alle deelen dezer Oeffeningh is dit geen van de minſte, en ſtaat voor-eerſt te letten op de verkiezingh der wateren, en ten anderen op de tijdt wanneer men zal begieten.

Wat water men verkiezen zal. Heſp. lib. 2. cap. 14.

Ferrarius (die wy hier ook volgen) ſtelt voor het beſte 't zoete, en altijdt-vloeyende Fontein- en Rivier-water, als zijnde het door-dringenſte en gezondtſte; en daar na het Regen-water, 't welk in Bakken vergadert en bewaart werdt: ten derden, volght het Put-water, dat gemeenlijk kout en raauw is, vermenght met verſcheide gebreken en eigenſchappen, die het met zigh ſleept uit de onderſcheide gronden, waar door het op-welt: Nogh minder in deughden is het water, dat uit moeraſſige plaatzen komt: maar het alderquaadtſte, is het gene dat van de ſtil-ſtaande Poelen, ook dat dik, zout, brak, ſwavelaghtigh, en grof van deelen is, 't welk men tot dit werk moet verwerpen, en alleen verkiezen 't geen hier boven is voor goet gekeurt, te weten, het water dat een goeden reuk, zoeten ſmaak, zonder eenige ſlymerigheidt, 't welk by Winter-tijdt lauwaghtigh, en by Zomer-dagh matighlijk kout is; want dit werdt geoordeelt, gezont en aangenaam, zoo voor Menſchen, als voor Boomen; dan het Rivier-en Regen-water overtreft alles, wanneer dit genoegh te bekomen is, zal men het daar by houden. Daar zijn Luiden, die verſcheiden mengelingen toe-ſtellen, met Miſch, Salpeter en Water, om daar mede te begieten: maar alzoo wy dat in 't 30. Hooftdeel verwerpen, en hier voor van hebben geſproken, zullen het daar by laten.

Tijdt.

Na de verſcheidenheidt der Tijden moet men zigh reguleeren, om de Oranje-boomen te begieten, by heet en droogh weêr geſchiedt zulks om den tweeden of derden dagh, tegen den avondt, wanneer de Zon is aan het ondergaan, en de Boomen niet meer beſchijnt; want indien het op het heetſte van den dagh begoten werdt, zoo zoude dat een groote ziekte veroorzaken, daarom waght men tot den avondt, om reden, dat de hitte der Zonne den gantſchen dagh op de Wortelen der Boomen is gevallen, en de zelve daar eenighzins door te verfriſſchen. Deze begietingh zal met voorzightigheidt geſchieden, alzoo dat de Aarde matigh voghtigh gehouden, enniet al te nat, en tot ſlijkaghtigheidt gebraght wert, ook moet men de Stammen mijden, op dat die door het water, 't geen daar tegen komt, niet verkouden, vervuilen, moſchaghtigh, en tot een quynende ziekte geraken, en ſtaat voor-al waar te nemen, dat het water, waar mede men gieten zal, moet in de Zon verwarmt zijn al eer dat het gebruikt werdt, overmidts het koude water de Boomen zeer ſchadelijk is, daarom gebruikt men Tonnen, of houte Bakken, die van de Zon den ganſchen dagh beſcheenen, en waar in daaghs te vooren het water in-gedaan, al-eer het gebruikt werdt.

De tijdt, wanneer deze begietingh begint en eindight, is hier te Lande in 't gemeen van Mey, tot het laatſte van Auguſtus, of wel eenweinigh langer, na dat het natte, koude, of heete dagen zijn.

Men moet in dit werk dezen algemeenen regel houden, die hier boven eenighzins is vermaant, te weten, dat men deze Boomen niet al te veel begiet; want indienze te nat gehouden werden, verkoudt de Wortel, en werden geel van bladeren; al te groote drooghte is mede ſchadelijk, zoo dat de matigheidt hier moet werden waargenomen, 't welk men genoegh be-

bekennen kan aan de Aarde zelve; want deze Boomen willen niet overgooten wezen.

By Wintertijdt.

Zoo langh de Boomen in de Winter-plaats ſtaan, werden die zelden begooten, 't en zy de noodt zulks vereiſcht, 't geen men merken kan aan het in-krimpen der bladeren, en flappigheit van hare Vrughten, en dan moet het gieten maar weinigh zijn, tot dat de flaauwte overgaat, en de Vrughten en bladeren tot haar voorigen ſtant wederkeeren. Wanneer dit begieten geſchiedt, zal men daar toe een Pot met Water op het vuur heet maken, en met kout Water zoodanigh matigen, dat het bequaamlijk laauw wert, gelijk als of het by Zomer-dagh in de Zon geſtaan had; want de groote koude hinderlijk aan de Wortelen is. In 't voor-Jaar, van April tot Mey toe zal men deze Boomen wederom zoeken te verheugen door een langhzame voedingh met Water, 't welk in Teſten, of platte Potten op de Tobben werdt geſtelt, en daar langhwerpige lappen van Lakenze zelf-kanten in-leggen; waar door het allengskens werdt getrokken, en in de Aarde druipt, die alzoo met 'er tijdt begint te vervoghtigen, en voedzel aan den Boom te geven: maar indien men in 't voor-Jaar ſterk wil gieten, zoo zullen de Vrughten treuren, en af vallen, 't welk (volgens *Ferrarii* gevoelen) by komt, door dien de Boomen dan genoeghzame voghtigheidt by haar hebben, die uit de Wortelen na boven ſchiet, en dat het toe-doen van Water het ſap te overvloedigh maakt, waar door de Vrughten gelijk als ontbonden werden, en af-vallen. Tot hier toe nu, zoo veel het Bewateren belanght; indien het in de Bloey-tijdt, en het ſwellen der Vrughten wel werdt waargenomen, zal men bevinden, dat de Boomen vroolijk zijn, en haren Meeſter met Blommen, Vrughten, en aangename bladeren, zijnen gedaanen arbeidt rijkelijk zullen vergelden.

Heſp. lib. 4. cap. 21.

Het aght-en-dertighſte Hooftdeel.

Van het Beſnoeyen.

TWeederhande Beſnoeying is omtrent deze Boomen gebruikelijk. Eerſtelijk, die men jaarlijks oeffent, met het wegh-nemen van het verſtorven hout, en overvloedige takken. Ten tweeden, het af-zetten van de geheele kroon.

Limoen-boom.

De Snoeyingh, die den Limoen-boom vereiſcht, is omtrent het weeldrigh hout, 't welk dezen Boom veeltijds maakt, en noodzakelijk moet werden af-geſneden, zoo ten aanzien van de goede geſtalte van haren kroon, als tot gemeen welvaren van de Vrughten; want by gebrek van dit werk krijgen de Limoen-boomen ongeſchikte en ſlenterige kroonen, die haar onaangenaam voor het gezight vertoonen. Ten anderen, moet men die ook zuiveren van het verſtorven hout, 't welk zigh in de voor-tijdt, nogh in huis ſtaande, komt te openbaren, en veroorzaakt werdt door voghtigheden, die op de takken en bladeren neder-vallen, daar verſtikkingh en beſchimmeling voortbrengen, die door een ſcherpe eigenſchap 't leven uit het teedere hout en bladeren bijt, en een ſchadelijke verſtervingh te wege brenght, en ontſteekt in weinigh tijdts den gantſchen tak, indien men niet vlijtigh daar by is, om 't quaadt door het af-ſnijden te ſtuiten; daarom moet dit tot op het leven wegh-genomen, en de Wonden met Ent-waſch beſtreken werden, om vorder verdervingh voor te komen.

Den

D'Oranje-boom is het voor-verhaalde quaadt mede onderworpen; waarom die als den Limoen-boom in dit geval moet gehandelt werden: Maar nogh heeft zy iet byzonders, datze aan de voor-einden van de takken veeltijdts zeer dighte kribbelige en menighvuldige kleine ſcheutjes voortbrenght, (inzonderheidt die met gekronkelde bladeren,) welke het voedzel te kraghtiger uit-mergelen, en vorder ſchieten van jonge looten verhinderen, en den Boom te veel doen bloeyen, waar door ten laatſten een uitteeringh werdt veroorzaakt; om dit voor te komen, werden die overvloedige ſcheutjes in haar begin uit-gebrooken, en maar twee of dry ten hooghſten by-een gelaten; of indien men bevindt, dat deze ſcheuten te veel zijn gebleven, werden die op den algemeenen ſnoei-tijdt wegh-genomen, ten einde de aanſtaende nieuwe te kraghtiger mogen voort-komen. Oranje-boom.

Wanneer men gewaar werdt, dat den Limoen- en Oranje-boom beginnen op te houden van groeyen, en in gebreeke blijven van nieuwe looten te ſchieten, 't welk teekenen zijn, dat de groeyende kraght is af-genomen, zijnde veroorzaakt door het overvloedigh bloeyen en Vrught dragen, zoo zal men den gantſchen Kroon, tot op een hand-breet, af-houwen, en den Boom (gelijk hier voor in 't aghtſte Hooftdeel is geleert) in verſſche Aarde verplanten, na de Wortelen wel gezuivert zijn; waar door de zelve als tot een nieuw leven geraakt, en men verkrijght alzoo, in plaats van uit-geleefde, wederom jonge jeughdige Boomen. Af-nemen van den Kroon.

Dit Snoei-werk moet ter handt genomen werden in de voor-tijdt, te weten, zoo haaſt de Boomen uit de Winter-plaats komen, en volgens *Ferrarii* leeringh, met een af-gaande Maan: maar tot het wegh-ſnijden van verdort, of verſtorven hout en zal men geen tijdt aanzien, dewijl dat moet wegh-genomen werden, zoo haaſt als het zelve gezien werdt. Tot het afnemen van den gantſchen kroon, kan men geen Jaaren voor-ſchrijven, alzoo alleen op de voor-verhaalde teekenen daar omtrent moet werden gezien. Het gereetſchap, dat men tot dit werk van nooden heeft, is een Snoei-beitel, houten Hamer, kleine Zaage, krom Snoei-mes, en Ent-waſch, om de gemaakte Wonden voor het in-waateren te bevrijden, en het genezen te bevorderen. Tijdt. Heſp. lib. 6. cap. 16.

Het negen-en-dertighſte Hooftdeel.

Van de Middelen tegens verſcheide Gebreken, en Ongediert.

GElijk de Menſchen en Dieren haar Ziekten, Quaalen, en Vyanden zijn onderworpen, alzoo mede de Boomen en Planten, die noodtzakelijk daar tegen door hulp-middelen moeten geredt, en beſchermt werden, indien men de zelve by hare welvaart en gezontheidt wil behouden.

De gemeene Ziektens, die wy hier te Lande bevinden, zijn het Gommen, geel werden, luizen, verrottingh en verouderen: Wat het eerſte belanght, ſchijnt zijn oorſpronk te nemen uit eenige quaad-aardige koude taaye ſtoffe, 't welk de natuur zoekt quijt te werden, en op d'een of d'ander plaats uitwerpt, in een taaye en ſcherpe voghtigheidt, die alles (waar zy langhs henen vloeidt) in-eet, en bederft: daarom, zoo haaſt men dit quaadt verneemt, zal de begomde plaats met een ſcherp Mes tot op het gezonde hout uit-geſneden werden, de uit-geſneden Wonde beſtrijken met Kalk en Turf-aſch, die te zamen met Regen-water tot bequame dikte vermenght zijn, en Gommen.

dan

dan met Ent-waſch zal over-kleeden. Dit is menighmaal met goedt voor deel in deze gelegentheidt gebruikt, en is het zelve middel, dat *Ferrarius* tegen de verrottingh beſchrijft. Tegen het geel werden der blaaderen, dat zijn oorſpronk neemt uit de quade geſtalte der inwendige deelen, of door verrottingh aen de Wortelen, en ook wel van te veel begieten, waar door den Boom verkout is: of te langhduurige uitdroogingh der Aarde, zoo wordt van den zelven Schrijver aan-geprezen een dooden Hondt aan de Wortelen van de Boomen te begraaven, en dewijl zulks by ons niet wel is uit te voeren, doordien wy het gebruik der vrye Aarde moeten miſſen, en met naauwe Potten en Tobbens behelpen, zoo hebben wy gezien, dat in plaats gebruikt wierdt ſchraapzel van Oſſen horens, die te vooren verrot en uit-gebroeit zijn, waar door deze Boomen op nieuw ſcheenen te herleven: maar hier moet gezorght werden, dat dit hoorn-ſchraapzel matigh gebruikt werdt, op dat door de ſcherpigheidt, die het by zigh heeft, de Boomen niet beſchadight. Maar indien het voort-komt uit een verrottingh, of verderf der Wortelen, zoo is het bequaamſte den Boom uit te nemen, de oude Aarde wegh te doen, en de Wortel van alle bedorve veezelen en takken te zuiveren, en zoo weder planten in verſche nieuwe Aarde, waar door die tot een veel jeughdiger wasdom zal uit-ſchieten. Indien het werdt veroorzaakt door te overvloedige nattigheidt, die de Wortel verkouwt, zoo is het beſte middel, dat men de Tobbens, of Potten beziet; want het wel gebeurt, dat de gaaten van onder verſtopt zijn, waar door het water niet kan geloſt werden, maar om de Wortel blijft ſtaan, en daar dit quaadt by-brenght, zoo zal men die openen, op dat de behoorlijke af-loozingh kan geſchieden: Of komt het by, dat de Aarde te vaſt gepakt is, en lught ontbreekt, dan is de verplanting het naaſte middel.

Heſp. lib. 4. cap. 22. Geelheidt der blaaderen.

Luizen. Het geen hier de naam van Luizen heeft, bevinden wy veel meer een ziekte, die haar oorſpronk neemt uit vervuilingh der Boomen, die door den Honingh-dauw veeltijdts veroorzaakt werdt, en mede door te veel voghtige dampen, in de Winter-plaats, door het weinigh lughten, en te dight op-een pakken der Boomen, (als wel voor een Vyant, die haar van buiten aan-komt,) en met reght werdt genaamt Luis-ziekte; want het is niet genoegh, dat een Boom daar mede is beſmet, maar alle die daar omtrent ſtaan, werden het zelve quaadt veeltijdts deelaghtigh. Dit Dier, indien wy het zoo mogen noemen, is van verwe in zijn begin wit, van maakzel langh-rondt, wanneer het volkomen is, heeft het de groote als een gemeene Wandt-luis, Karſtanje-bruin van verwe, op de rugh bezet met lange hairen, dogh die vergaan in weinigh daagen, van binnen is het vol grauwaghtige voghtigheidt, dat zoet van ſmaak is, waarom de Mieren daar veel omtrent zijn, en de zoetigheidt aflekken. Deze vogh ſchijnt dit Dier tot voedzel te ſtrekken, 't welk het uit de baſt van den Boom trekt; want het heeft zijn zit-plaats meeſt op de bladeren, en jeughdighſte takken, en men kan niet light bemerken, dat het van plaats verandert, hoewel het zulks zeer langhzaam doet. Als nu tegen het uit-gaan van de Zomer dit beeſje begint te ſterven, en zijn ſap verdrooght, zoo laat het van zigh gaan menighte van wit ſtof, dat zijn Eyeren, Neten, of Zaadt is, door 't welk het wederom voort-teelt. Wy hebben ondervonden, dat waar dit ſtof plaats grijpt, ja zelf in Wijngaarden, Perzik, Lauwrier, en Myrthus-boomen, datze het Jaar daar aan met dit vuil waren beſmet, en in plaats van een, honderden te voorſchijn quamen, zoo datze de Boomen door het uit-mergelen van haar natuurlijk voedzel ten laatſten quamen te dooden, gelijk aan verſcheide Boomen geſchiedt is. Dit ongediert en ſterft door geen koude,

koude, alzoo het zelf de hardtſte Winters tegen-ſtaat, en wat middelen wy hebben aangewendt, om deze ziekte te verdrijven, zoo is alleen bevonden het eenighſte, de Boomen ſchoon te maken van haar vuiligheidt, met een Sponçe in Regenwater nat gemaakt, waar mede de bladeren en takken in de voor-tijdt, al-eer de zelve begonden uit te ſchieten, lieten afwaſſchen, en hier door is dit quaadt t'eenemaal overwonnen, dat anderzins maghtigh genoeghwas om de beſmette Boomen gantſch te verſlinden.

Nu wy hier van bevrijdt zijn, hebben ook andere dit geringh middel niet willen verbergen, maar daarom wat langh geweeſt in 't verhalen van zoodanigen ſchaadelijk gebrek, en zijn geneezingh. Tegen de verrottingh in de Stammen en takken der Boomen, is niet anders te gebruiken, als 't geen hier boven van het gommen is gezeght. Verrotting.

Wanneer een Boom komt te verouderen, datze geen jonge loten te vooſchijn brengt; maar allengskens van boven af verſterft, zoo is het eenighſte middel, in de voor-tijdt de gantſche kroon, tot op een hand-breet boven de in-oculatie wegh te nemen, op datze wederom uit-ſpruite, en als door een nieuw Gewas tot haar eerſte Jeught, en friſſe kraghten magh geraken, gelijk hier vooren is aan-gewezen. Nu ſtaan ons aan te merken de uitwendige Vyanden, die de *Heſperiſe* Inwoonders komen beſtormen en ontruſten, te weten, de Mieren, Oorwormen, en Spinnekoppen. Verouderen.

De twee eerſten beſchadigen deze Boomen voornamentlijk aan haar jonge ſcheuten en blommen. Hier tegen zijn veel middelen bedaght; *Ferrarius* wil, dat men aſch om de Stam ſtrooye, of dat men boom-wol, in ſteen-olie vet gemaakt, daar om zal leggen, ten einde, dat door den ſtank dit Ongediert zoude te rugh keeren: Maar by onzen tijdt hebben wy beter wapenen gezien, tot af-weeringe van deze quaad-aardige gaſten, te weten, loode Ringen van een hand-breet wijdt, die in 't ronde om den Stam waren aan-een gemaakt, met een diepte van een of twee duimen, welk vol water werden gehouden; waar door den Boom als met een Water-graft omçingelt is, die den wegh tot het op-klimmen van dit ongediert verhindert, en alzoo tegen deze Vyanden beſchermt blijft. Deze vondt is eerſt voor den dagh gebraght door den Heer *Joan Roeters*, in zijn leven *Secretaris* der Stadt *Amſteldam*, en groot Lief-hebber dezer Oeffeningh. Voorts hebben andere haar Boomen op bankjes geſtelt van een half voet boven de grondt, welkers voeten van dikke blokjes gemaakt, in bakjes ſtaan, die vol water gehouden werden, en deze ſchadelijke beeſten van de Boomen af-keeren. Men kan de Oorwormen, die de jonge teedere ſcheuten af-eten, en ſchenden; ook met lappen van rouw lijnwaat in de Boomen te leggen, vangen, en zoo in toom houden. De Spinne-koppen beſchadigen de Limoen- en Oranje-boomen met het t'zamen-ſpinnen van de bladeren, en het by-een-rukken van de jonge ſcheuten; waar door de bladeren ſwart, vuil, en in haren wasdom verhindert werden, de eenigſte remedie tegen dit quaadt, is, de zelve te vangen, en alzoo deze Geweldenaars verjagende, om het aangenaam Boom-gewaſch van zulken vuil geſpuis te bevrijden. Mieren en Oorwormen. Heſp. lib. 2. cap. 18. Spinnekoppen.

Wat belanght andere ongevallen van Winden en quade Lughten, daar van is hier vooren geleert, hoedanigh die behooren geweert, en tegen-gegaan te werden. Tegen quade winden.

Wanneer de Boomen by Winter-dagh in huis ſtaan, zoo werden die wel geplaaght van Muizen en Ratten, om datze by geen water konnen geraken, waarom niet ondienſtigh is de Winter-plaats met eenige Vallen, en Teſten met water te voorzien, op dat dit ongediert gevangen, of haren dorſt gelaaft Tegen de Muizen en Ratten.

werdt, om die te dwingen de Boomen te verſchoonen, gelijk wy hebben gezien, dat *Sr. Willem vanden Heuvel* zulks is wedervaren.

Slakken en Ruſpen. Wat Slakken en Ruſpen aangaat, is hier te Lande niet bevonden, dat eenige ſchade aan dit Gewas toe-brengen, en daarom onnoodigh by deze gelegentheidt daar af te vermanen. Indien die daar al aan werden bevonden, het beſte middel daar tegen, is het af-vangen.

Het veertighſte Hooftdeel.

Van de Winter-plaats, en haar gebruik.

DEwijl het onmogelijk is, dit uitheemſche Boom-gewas in deze Landen te oeffenen, 't en zy men die by Winter-tijdt tegen de Vorſt en koude behoorlijk weet te beſchermen, dat niet kan geſchieden, dien daar geen goede Winter-plaats in voor-raadt is. Wy zien, datze in *Brabandt* en *Vlaenderen* daar toe gebruiken gewulfde Kelderen, om te ontgaan het ongemak van het vyer te ſtooken: maar daar mede ontgaan haar ook in 't gemeen de Vrughten, die door de weinige lught, en voghtige dampen, welk de Boomen genieten, vergaan, en af-vallen, 't en zy datmen, zoo haaſt de Vorſt gedaan is, de zelve wederom uit de Kelder in een lughtige Kamer draaght, 't welk niet wel doenlijk is voor iemandt die een groot getal van Boomen heeft, door-dien, wegens de menighte, den arbeidt te ſwaar, en te koſtelijk zoude vallen: daar-en-boven met het dikmaal verbrengen loopt men gevaar van de kroonen door het ſtooten te ſchenden. Tot dit werk werdt ten minſten een lughtige Kamer vereiſcht, die van alle toghten vry is, en opene venſters en glazen tegen het Zuyden heeft, op dat de Zon, des Winters ſchijnende, met aangename ſtraalen deze teedere Vreemdelingen magh verquikken. Het zy hoedanigh een Winter-plaats dat men toe-ſtelt, zoo zal men zorgen, dat die met het open zoo veel tegen 't Zuiden ſtaat, als eenighzins mogelijk is. Tot naarder onderreghtingh hebben wy alhier eenige voorbeelden geſtelt, welke alle tot dit werk dienſtigh zijn. Eerſtelijk geven wy den voor-rangh de

Academie tot Leyden. Winter-plaats in den Hof van de *Academie* tot *Leiden*, die in de lenghte heeft hondert aghtien, de breete vijftien, de hooghte, tot het verwelfzel toe, twaalf, en verder zeſtien Rynlandze Voeten. Tegen het Zuiden is dit Gebouw met elf kruis-kozijnen voorzien, hebbende den ingank by-na in 't midden, zijnde van binnen bezet met vier yzere Kaghgel-ovens. Deze Galdery is bequaam tot het bewaren van alle vreemde Boom-gewaſſen en Planten, als ook mede voor Limoen-en Oranje-boomen: maar hier zijn eenige gebreeken, ten eerſten, aan de kruis-kozijnen, welkers houte venſters na buiten open ſlaan, het geen wy verwerpen, om dat by Winter-tijdt al te toghtigh zijn, en als het dan zaght we'er maakt, dat die moeten werden geopent, te veel ſchaduwe veroorzaken, daarom oordeel de glaaze Ramen beter die doorgaans op-gaan, en haar houte of andere ſluitinge met dubbelde ſponningen van binnen hebben. Ten anderen, is den ingank in het midden, 't welk wel çierlijk ſtaat, na den regel van de bouw-konſt, maar is zeer ondienſtigh, alzoo veel toghten by-brenght, die men dan genootzaakt is, met het ſtellen van een voor-Portaal buiten te houden, 't welk zoo gevoeghlijk niet en komt, als-dan wanneer den ingank van de Winter-plaats binnen 's huis kan gebracht werden.

Een

Winter-plaats
In den Hoff. van d Academie
Tot Leyden.

Binnen-plaats inden Hoff. vande E. H.r Joan Roeters.

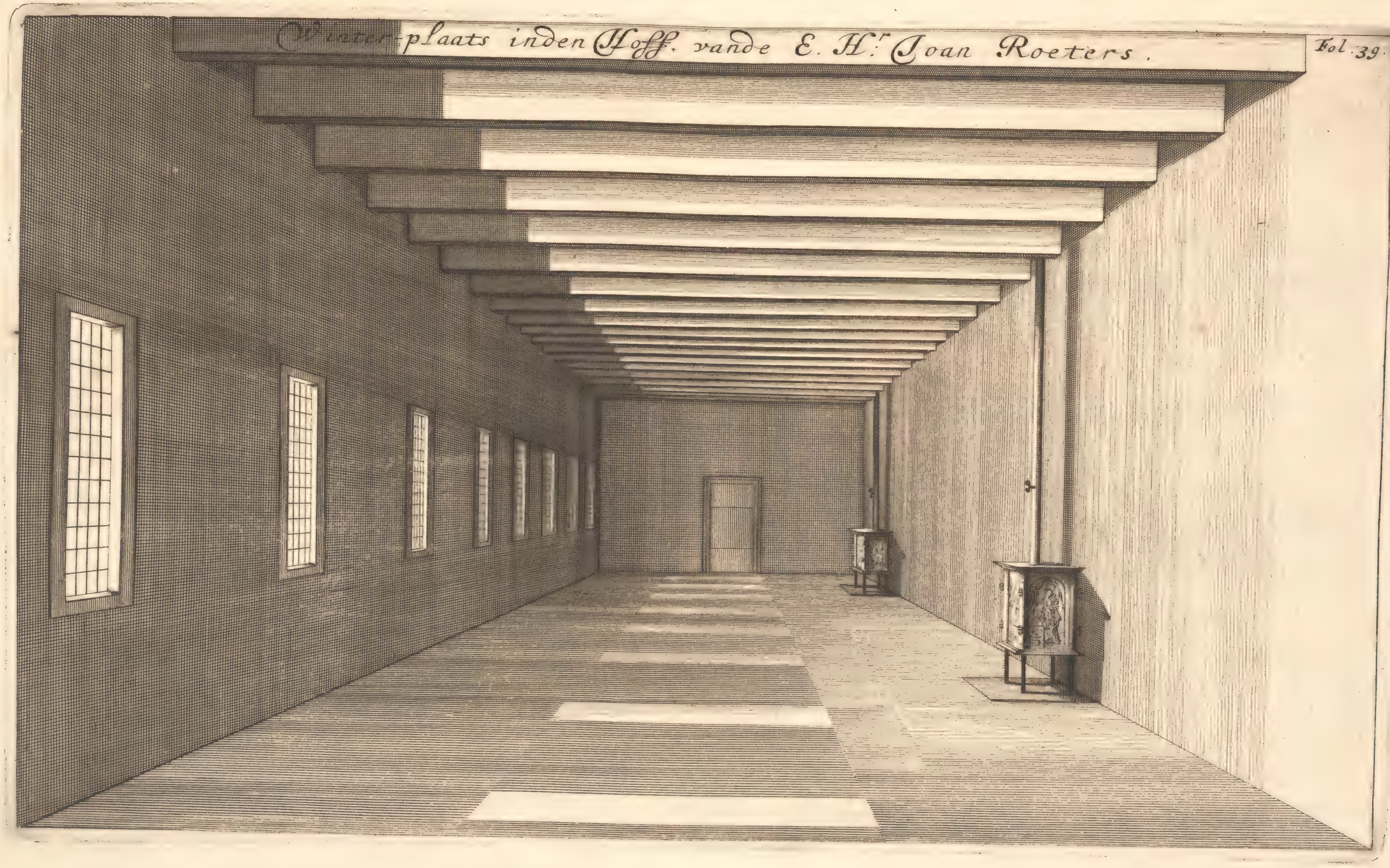

Winter-plaats. inden Hoff: van d' H.r Pieter de Wolff:

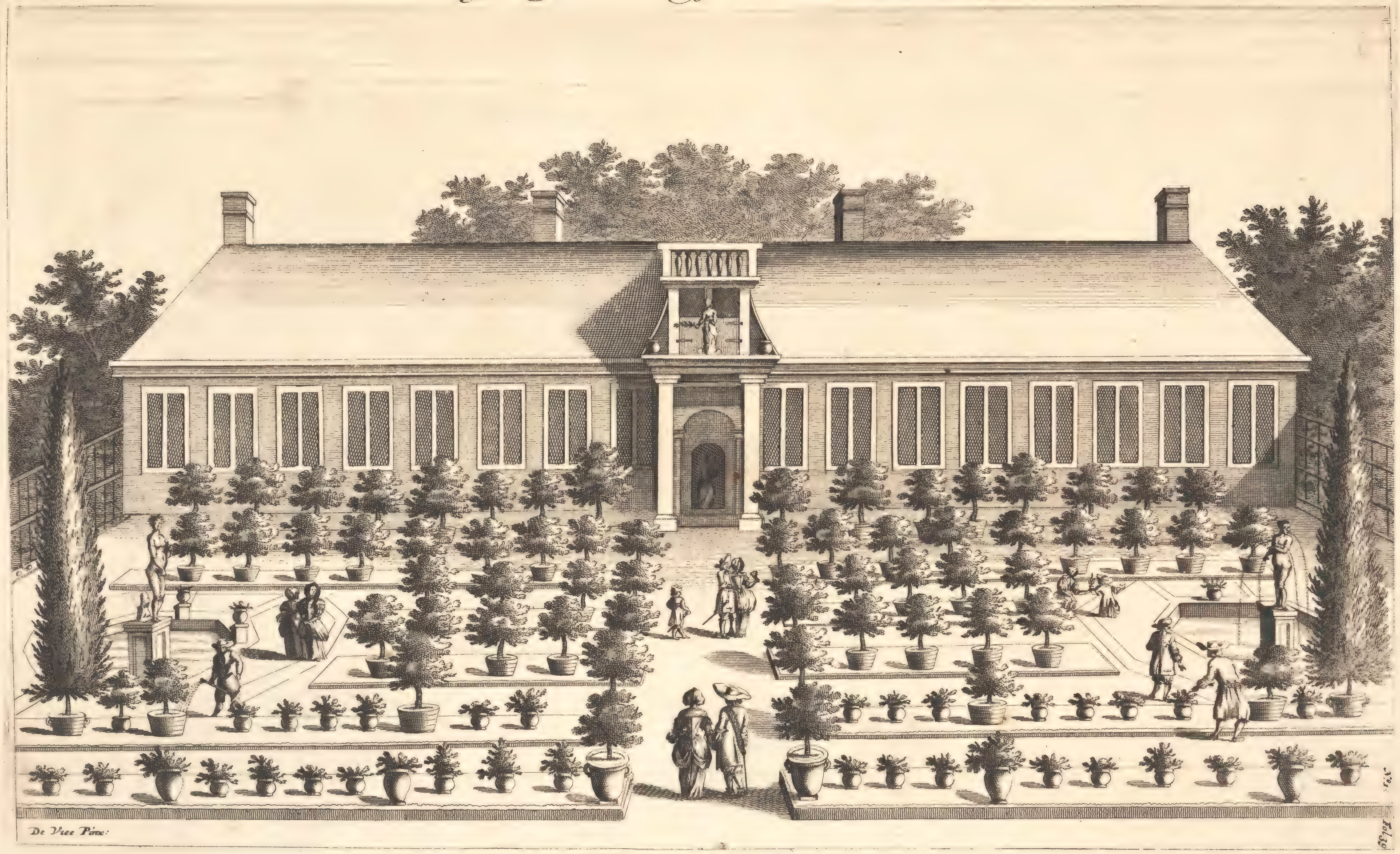

Afbeeldingh vande Winter-plaats. van d' H.r Pieter de Wolff, zo als die zigh van binnen vertoont.

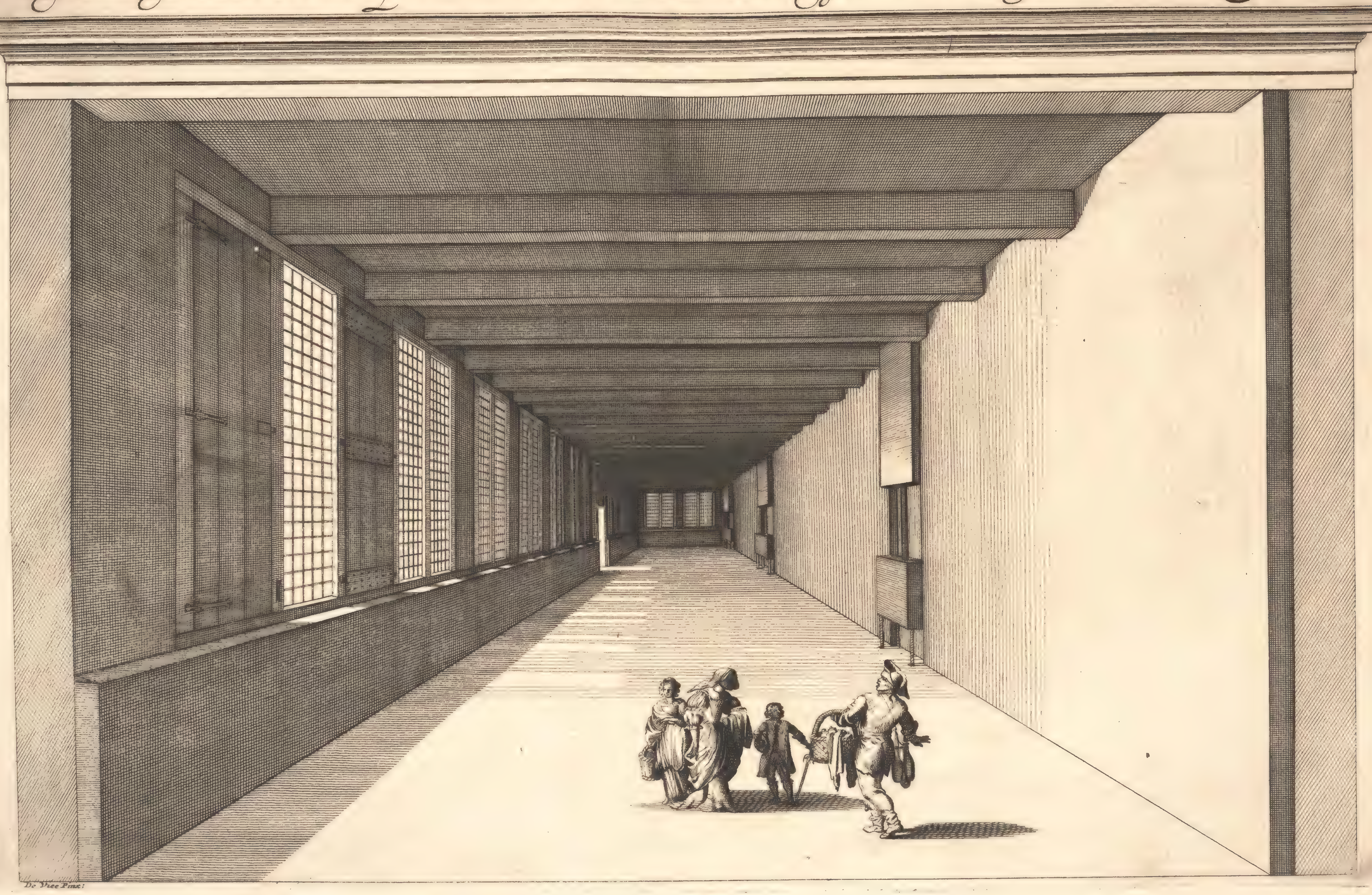

No. 1. Fol. 39.

Winter-plaats. inden Hoff. van d' H.r Jan Commelyn. N.o 3. F. 39.

Een veel volmaakter Timmeringh heeft den vermaarden Offenaar de Heer *Joan Roeters* gemaakt, die als-noch in wezen is, hebbende in de lenghte taghtentigh, de breete twintigh, en de hooghte dertien Amſteldamze Voeten, met geheel opgaande glaazen, en houte Venſters, die in malkanderen met dubbelde ſponningen ſluiten, en voor alle toghten vry zijn; den ingank is binnens huis, om des te bequamer alle koude te hinderen: en voorts verzien met dry yzere Kaghgel-ovens, om by tijden van Vorſt te gebruiken.

Winterplaats van d'Heer Joan Roeters, toe Amſteldam.

Maar boven al is uitſtekende de Winter-plaats van d'Heer *Pieter de Wolf*, in zijn vermakelijken Hof in de *Purmer*, die in de lenghte heeft hondert tzeſtigh, de breete binnens muurs twintigh, en in de hooghte dertien Amſteldamſche Hout-voeten, zijnde voorzien met twee-en-dertigh doorgaans-hoogh-opgaande glaazen en houte Venſteren, hebbende wel in 't midden een uitgangh, dogh werdt by winter-tijdt geſloten, en den ingangh, die als-dan gebruikt werdt van binnen, zijnde met vier yzere Kaghgel-ovens tegen de koude gewapent. Deze Winter-plaats heeft in *Hollandt* geen weergâ, zoo ten aanzien van de groote, als-mede van de Timmeragie: dan dewijl het yder niet gelegen komt zoodanige koſten te doen, en dat niet-te-min veel Liefhebbers, die genegen zijn deze Oeffeningh te handthaven, met kleinder begrijp en onkoſten, yets zoude konnen doen, zoo geven wy alhier een Beſchrijvingh en Af-teekeningh eener Winter-plaats van minder waarde; gelijk in mijnen Hof heb doen toe-ſtellen, zijnde in de lenghte vijftigh, in de breete veertien, en in de hooghte twaalf Amſteldamze Voeten; voorzien met twee kleine yzere Kaghgel-ovens, en met zeſtien hoogh-opgaande glaaze Venſters, ſluitende in dry-dubbelde ſponningen, welke by tijden van harde Vorſt van binnen bezet werden met houte Ramen, die met Ooſt-Indiſch Zeil-doek bekleet zijn; den ingangh komt binnens huis, zijnde dit Gebouw alleen van een halve ſteens muur, en buiten met hout bekleedt; hier mede hebben wy de felſte Vorſten konnen tegen-ſtaan, en verduuren.

Winterplaats van d'Heer Pieter de Wolf, in de Purmer.

Winterplaats van minder groote.

Daar is nogh een andere Winter-plaats te zien buiten *Haerlem* tot *Overveen*, by *Frans van Sompel*, die in deze Oeffeningh uitmunt. De Timmeragie is aan alle zijden geheel van hout, met dubbelde Planken, t'eenemaal beſchooten, de welke tuſſchen beiden met doppen, of baſten van Boekweit gevult zijn, zo dat daar gantſch geen koude nogh toghten in en komen, wanneer alles behoorlijk is geſlooten en voorzien. Alhier werden deze Boomen bewaart zonder Kaghgel-oven, en alleen te hulp gekomen met het byſtellen van Teſten met geglomde Turf-kolen, 't welk gemakkelijk door de kleinheidt van de plaats kan geſchieden, alzoo die maar langh is twee-en-dertigh, breet tien, en hoogh negen Amſteldamze Voeten; dogh in groote plaatzen is dit op deze wijze niet wel mogelijk, ten aanzien dat de toghtgaaten zoo nauwkeurigh niet konnen geweert werde, of de koude en Vorſt neemt de overhandt.

Winterplaats van Sr. Frans vanSompel, tot Overveen.

Men maakt dan de Winter-plaats zoodanigh als yder goet dunkt. Nochtans is het gebruik eenderhande, namentlijk tot bewaringh van teedere Boomgewaſſen, die onze koude Winter-vlagen niet konnen tegen-ſtaan. Van die tijdt af, dat de Boomen in de Winter-plaats gezet zijn, zal men beginnen te zorgen, om tegen alle voorvallende ongemakken en rampen op zijn hoede te wezen; want door zorghloosheidt kan op eenen naght meer ſchade geſchieden, als men in een geheel Jaar zal te boven komen, daarom op het ſluiten en openen der Venſteren en glaazen moet werden gepaſt: maar op wat tijdt zulks moet geſchieden, kan men ten aanzien van de Maanden niet wel voorſchrijven, alzoo de gelegentheidt van het Weêr zulks moet uit-wijzen; want

Gebruik van de Winterplaats.

want het gebeurt hier te Lande by zommige ſlappe Winters, dat de glaazen gantſche dagen open ſtaan, en daarom dient voor een algemeenen regel, zo langh het ſchoon Weêr is, en niet en vrieſt, zullen de Venſters naght en dagh open blijven, tot half November, en dan zal men die des avondts voor den ondergangh der Zonne ſluiten: Maar als het miſtigh, mottigh, en vriezent Weêr is, zal men die toe houden, en het moet een Oeffenaar niet verdrieten de Venſters te openen en te ſluiten, al was het veel malen op eenen dagh; want hoe de Boomen meer verlught werden, hoe het beter is, om zoo alle verſtikkingh en beſchimmelingh voor te komen. Wanneer het nu begint te vriezen, dogh niet zoo ſterk, dat de Vorſt in huis komt, opent men alleen by daagh de houte Venſters of Luiken, ten einde, dat de Zon in de Winter-plaats ſchijnende, de Boomen en Vrughten magh verquikken; en tegen den avondt, voor Zonnen ondergangh, moet men de zelve weder ſluiten, om by naght niet ſchielijk van de koude overvallen te werden. Als nu de Vorſt begint toe te nemen, zal de Winter-plaats t'eenemaal geſlooten blijven, en men moet maken, dat daar geen togt-gaten zijn, waar die nedervallen doen-ze groote ſchade, en veroorzaken, dat het eerder binnen 's huis ys maakt. Niet-te-min, als het op de middagh ſchoonen Zonne-ſchijn is, magh men de zelve door de glaazen wel binnen laten, en vertrokken zijnde, wederom dight ſluiten.

Openen en ſluyten der Venſteren.

Wanneer het nu zoo ſterk vrieſt, dat binnen 's huis niet langer zonder vyer ſtooken is te houden, 't welk men gewaar werdt door het ſtellen van eenige Teſten of Potten met water, hier en daar in de Winter-plaats, en men bevindt, dat het begint ys te maken, als-dan is het tijdt om vyer in de Kaghgel-ovens te brengen, 't welk gemeenlijk geſchiedt des morgens vroegh, en des avondts omtrent negen uuren. Maar indien 't gebeurt, dat het by dagh met deze twee vyeren niet is te houden, als-dan moet men op de middagh mede ſtooken, en in dit vyeren dezen algemeenen regel houden: zoo langh het water in de Teſten niet bevrieſt, behoeft men geen vyer te maken, en wanneer het water tot ys werdt, moet men niet ſterker ſtooken, als dat men ziet het ys los werden, en de Vorſt daar op niet kan vatten; want indien men te heet vyert, zal het meerder ſchade doen, als of het eens in de Winter-plaats quam te vriezen.

Tijdt van het vyer-ſtoken.

Gemeenen Regel om te vyeren.

't Is my eens gebeurt, dat de Vorſt de Boomen by naght overviel, en dat Bladeren en Vrughten ſtijf ſtonden, als of die wit berijpt waren, 't welk door onaghtzaamheidt van den Hovenier was veroorzaakt. Om dit ongeval wederom te redden, wierdt in de Kaghgel-ovens, langhzaam vyer gemaakt, en niet ten eerſten heet geſtookt, door welke zoete aan-groeyende warmte, de bevroore Bladeren en Vrughten allengs begonden te ontdooyen, en tot haar voorigen ſtant geraakte; ja hebbe nooit meerder rijpe Vrughten gehadt als op dat zelve Jaar van 1668. Het gevalt ook wel, dat het in de Winter-plaats, boven aan de Zolder (wanneer men eenige dagen after-een vyer ſtookt, zonder dat de Venſteren geopent werden, wegens den geduurigen Vorſt) veel droppelen waters hangen, welke op de Boomen nedervallende, daar groot quaadt by-brengen; namentlijk, beſchimmelingh aan de takken, en het af-vallen van Vrughten en Bladeren, waar tegen men moet voorzien, en dit met een Schippers Dweil op een ſtok, dagelijks af-nemen, en zoo haaſt de tijdt het eenighzins toe-laat, de Venſteren te openen, om deze voghtige dampen, die uit de Aarde op-rijzen, te doen vertrekken; want door het langh toe-ſtaan van de Deuren en Glaazen blijvenze beſlooten.

Voghtigheit in de Winter-plaats.

Tijdt om weder de glazen te openen.

En op deze voor-verhaalde wijze moet men zigh gedragen. In tijden van Vorſt, die nu op-houdende, moeten de Venſteren weder open, om de

Boomen

Boomen te lughten, en daar voorts mede handelen, gelijk hier boven is verhaalt. Maar dat men dit vyer-ſtooken aan zekere Maanden, als December, Januarius en Februarius, wil binden, gelijk zommige ſchrijven, is onzes oordeels qualijk; want het gebeurt, dat geheele Winters voorby-gaan, ende onnoodigh is, vyer te maken, gelijk hier boven is aangeroert. Maar het is voor-al beſt, dat men zigh gedraaght na de tijdt, ende daar in doe gelijk wy hier hebben aangewezen. Munting, Ware Oeffening, 1 boek. 2 cap.

My komt in den zin zeker voorval, dat, ten aanzien van het vyerſtoken, niet kan na-laten te verhalen: Een aanzienlijk Heer, wiens naam om reden hier verſwijge, komende in den vermaarden Hof van de Heer *Roeters*, *zalr.* en na hy alles wel doorzien hadde, vraagde aan dien vermaarden Oeffenaar, hoe veel Turf hy dogh op een Winter verbrande, ten aanzien zijne Boomen zoo uitnemende ſchoon ſtonden? d'Heer *Roeters* niet wetende waarom dit wierde gevraagt, antwoorde dat hy met hondert Manden (bedragende omtrent vier-en-twintigh guldens) al zijne Boomen nu twee Winters hadde bewaart, ende dat daar nogh vry wat was over-geſchooten. Hoe is dat mogelijk, antwoorde den ander; mijn Kneght heeft meer als twee hondert manden Turf verbrandt, en nogh zijn mijn Boomen doodt. Waarom zeer wierdt gelaghgen, als wel bemerkende, dat de overgroote hitte zijn Boomen had verſtikt en uitgedrooght. Waar uit men ziet, dat niet de groote onkoſten, maar de grondige kenniſſe, de beſte Vrughten geeft.

Wanneer nu de Vorſt op-houdt, en de voor-tijdt nadert, zal men de Boomen weder tot de lught gewennen, met het openen en ſluiten der Venſteren en glaazen ter behoorlijker tijdt, en zigh daar in alles gedragen, na dat het Weêr uit-wijſt; want dat ſtaat vaſt, dat Miſt, Damp, Voght, en Vorſt in de Winter-plaats niet moeten geleden werden. In dit werk zal men volharden, tot 'er tijdt toe dat men de Boomen in 't begin van May, by zaght, regenaghtigh Weêr, in de vrye Lught ſtelt, zorght voor-al in 't uit-brengen, datze niet ſchielijk van de Zon beſcheenen werden: maar allengskens daar toe gewennen, en als-dan verder handelen, met bewateren, beſnoeyen, en andere Oeffeninge, die hier vooren yder op haar behoorlijke plaatzen zijn aan-gewezen, op datze haar bladeren en Vrughten behouden, ende haren Meeſter zijnen gedaanen arbeidt, met de goude *Heſperiſe* Appelen mogen beloonen, welke geen Oeffenaar en zal verkrijgen, 't en zy eerſt dien ſterken Winter-draak behoorlijk is getemt, en overwonnen. Tijdt tot weder-opennen van de Winter-plaats. Tijdt van weder uitbrengen.

Het een-en-veertighſte Hooftdeel.

Van het plukken der Blommen en Vrughten.

HEt is noodzakelijk tot behoudeniſſe der Boomen, dat men die ter behoorlijker tijdt van Blommen en Vrughten ontlaſt; want door het overvloedigh bloeyen werdenze uit-geteert, kraghteloos, en geraken daar door tot een geheelen ondergank, overmidts het onmogelijk is, datze die alle konnen voeden. Daarom is men genootzaakt te plukken, en de ontlaſtingh te verhaaſten, met het wegh-nemen van alle de na- of zijd-blommen, latende de eerſte hart-blommen alleen tot het voort-brengen der Vrugten, en dat niet meer, als men oordeelt den Boom behoorlijk kan voeden, die dan zoo veel te grooter en ſchoonder zullen werden, en door deze ver- Ontlaſting der Boomen.

lightingh zullen de jonge ſcheuten te kraghtiger voort-komen, en de Boomen te beter by hare jeught onderhouden werden. De geplukte Blommen kan men gebruiken tot veelderhande zaken, gelijk wy hier na breeder zullen aan-wijzen.

Tijdt tot het plukken der Vrughten.

De Vrughten, zo Limoenen als Oranje-appelen, moeten op haren tijdt geplukt, en af-genomen werden. Men kan hier te Lande, gelijk in Italien geſchiedt, den reghten tijdt van yder ſoort in 't byzonder niet voor-ſchrijven, alzo onze Zomers zeer ongeſtadigh, en verſcheiden zijn; want het wel gebeurt is, dat de Limoen- en Oranje-appels, by ons in warme Zomers, in de Maandt September zijn af-genomen, dewijl haar behoorlijke rijpte hadden, daar die anders gemeenlijk tot in de Maanden van Februarius, of Maart moeſten blijven hangen. Om nu zeker te gaan, zal men de Vrughten afnemen, wanneer haar behoorlijke groote en verwe hebben, 't welk het eene Jaar by 't andere zomtijdts eenige Maanden komt te verſchillen, na dat het een koude of warme Zomer is.

Tweederhande Plukkingh geſchiedt omtrent deze Vrughten, te weten Onrijp, en Rijp, werdende de eerſte gebruikt om te confijten, en de andere om het ſap uit te perſſen, tot Spijze en Genees-middelen.

Het zy dan hoedanigh men plukt, zoo moet men hier in met groote voorzightigheid te werk gaan; want met de hand de Vrughten af te trekken, zoude niet wel zijn, als met groot gevaar om de Boomen te ſchenden, dewijl te vaſt aan de Takken geheght, en daar van qualijk konnen af-geſcheiden werden, 't en zy met gevaar van te ſcheuren, waarom men genootzaakt is die met een ſcherp Mesje af te ſnijden, zoodanigh, dat aan yder Vrught een klein takje vaſt blijft, 't welk niet als te çierlijker ſtaat, en men kan dit ſnijden waar-nemen, dat men dat doet met zoo weinigh als 't mogelijk is, den Boom te beſchadigen. Wanneer nu dit af-ſnijden ter behoorlijker tijdt geſchiedt, zullen de weder-nieuw-aankomende Vrughten des te beter varen; overmidts het voedzel dan alleen hebben, 't welk met de af-geſneden anders te zamen moeſten deelen.

Daar is niet beter voor de Boomen, als dat men die ontlaſt, indien haar welvaart zal bevordert werden. Zommige laten de Vrughten langh hangen, om daar mede te pronken: maar buiten alle twijffel is dit ſchadelijk, alzoo men ziet, dat als de Limoenen over rijp zijn, af-vallen, en d'Oranje-appels verdroogen, even als of het voedzel, aan de oude Vrughten van de Moeder wierdt geweigert, om de eerſt-aankomende Jongen 't zelve wederom toe te voegen. Waar uit klaarlijk is af te nemen, dat de natuure ons aanwijſt, hoe noodigh het is voor Boom en Vrughten, dat men die ter behoorlijker tijdt ontlaſt, op datze beiden mogen behouden, en voor haren ondergank bevrijdt werden.

Het

Het twee-en-veertighſte Hooftdeel.

Van het voordeel, en 't gebruik van den Oranje-boom.

HEt geen eerlijk, voordeeligh en vermakelijk is, is prijzens waardigh, en magh zonder ſchroom van alle Menſchen by der handt genomen werden, dat deze dry eigenſchappen in onze Oeffeningh te vinden zijn, is aan een yder bekent, die de zelve grondigh verſtaat; wat het vermaak en de eerbaarheidt aangaat, die zijn genoeghzame getuigen van haar zelf, en onnoodigh te bewijzen, daarom wy alleen hier van het voordeel, en 't gebruik zullen ſpreken. De voordeelen die deze Boomen geven, zijn verſcheiden, behalven, na dat tot behoorlijke groote gekomen zijn, voor veel geldts konnen verkoft, en goede winſte mede kan gedaan werden, zoo hebben die nogh haar byzonder gebruik in de Genees-konſt, Huis-houdingh en Reuk-werk, waar af wy zullen handelen.

Uit den Oranjen-boom werden veel zaken toe-bereidt, zoo tot vermaak als noodtzakelijkheidt.

De Bladeren zijn goedt tegen een geſtooten en gekneuſden Scheen, en geneeſt die, wanneer men de zelve twee maal daaghs daar verſch op-leght. Deze Bladeren in den mondt geknaauwt, geven een zoeten en wel-riecken-den adem. De Bladeren.

Men diſteleert uit de Oranje-blommen een Water, 't welk lieflijk van reuk is, en tot veel dingen in de Genees-konſt bequaam, voornamentlijk om te doen ſweeten, het herte te verſterken, en meer andere Gebreeken, daar af de Boeken der Genees-meeſters en Kruit-beſchrijvers vol zijn. R. Dod. Herbar. 28 boek, 2 cap.

Om dit Water te maken, zal men de Oranje-blommen plukken des morgens, al-eer van de Zon beſcheenen zijn, ende diſtilleeren in een tinne klok, met langhzaam vyer, op dat geen de minſte verbrandtheidt daar omtrent komt; want deze diſtillatie moet alleen maar by uit-waaſſemingh geſchieden, en als-dan zal men bekomen, wel weinigh, maar niet-te-min een zeer lieflijk en kraghtigh water. Men kan ook ten anderen, voor die meerder hoop begeert, diſtilleeren in een Ketel, door een ſlangh, hoewel zoo aangenaam niet zal ruiken.

De Blommen van Oranje-boomen zijn zeer goedt in een Kas met ſchoon Lijnwaat gelegt, om het zelve eenen aangenamen reuk te geven.

Maar om hier te Lande uit de Blommen Olie door de diſtillatie te trekken, is niet wel mogelijk, alzoo de menighte, die daar toe vereiſcht werdt, veel te groot is; want zes hondert Pondt nauwelijks twee of dry Onçen uit-leveren: dan, om niet t'eenemaal van dit lieflijk Reuk-werk verſteeken te zijn, zoo werdt hier na nogh geleert, hoedanigh men dat op een ander wijze zal toe-ſtellen.

Om van de Oranje-blommen een uit-trekkingh met Brandewijn te maken, zoo neemt tot yder Pint twee Onçen Blommen, ſtelt die in de Zon te diſtilleeren, veertien dagen langh, en gebruikt daar van een Lepel vol te gelijk, tegen veelderhande koude ziekten en gebreeken, en inzonderheidt in het Colijcq, of krimpingh der darmen. Brandewijn.

Om deze Blommen in Suiker te bewaren, 't welk gemeenlijk Confijten werdt genaamt, zoo zal men die plukken even te vooren eer die open gaan, en met ſchoon Regen-water op-kooken, tot datze morw, en van haar bitterheidt Suikeringh.

heidt ten deele ontlaſt zijn, daar na zo kookt de Suiker tot een behoorlijke hooghte en dikte van een Syroop, en giet die (na dat met wit van Eyeren gezuivert, en wel klaar is) warm op de Blommen, en laatze te zamen ſtaan kout werden; indien de Syroop te dun is, of daar na werdt, moet men die wederom verkooken tot zijn behoorlijke dikte, op dat de Blommen te beter mogen bewaart blijven: Dit is een overtreffelijk Genees-middel, tegen quade lughten, en vuile dampen; en mede een uitſteekende lekkernye. Voorts

Paſtilli. werden van de Oranje-blommen *Paſtilli*, of Bolletjes gemaakt op navolgende wijze: Neemt vijftigh Blommen, die ganſch open zijn, plukt die by het ſteeltje af, om de bladerkens, zoo veel mogelijk is, niet te raken, op dat de reuk niet geſchonden werdt, ſnijdt de bladeren met een Schaartje, een voor een, zeer klein; hier toe zal men nemen een Pont van de alderſchoonſte Candy Broot-ſuiker, die te bekomen is, de zelve fijn ſtooten, en doet die in een klein koper Bekkentje, en daar by dry Onçen gediſtilleert water van Oranje-bloeiſem, roert dat met een Spatel, tot het t'zamen onder-een vermenght is, 't welk men dan op gegloeide kolen langhzaam zal doen kooken, tot der tijdt, dat als men tuſſchen de vingeren drukt de Syroop, daar als met haarige draatjes komt aan te kleven, daar naar neemt het van 't vyer, en doet de geſneede zuivere Oranje-blommen in deze gekookte Suiker, de zelve met het Spadeltje onder-een roerende, tot dat alles wel vermenght is; dan moet men een Plank nemen van hardt hout, die doorgaans met kleine kuiltjes is uit-geholt, en met fijn-geſtooten Suiker dight beſtrooyen; giet dan met een zilveren Lepel de holletjes vol van deze gemenghde Syroop, die kout, en dan uit-genomen zijnde, moet men de aan-hangende Suiker met een Mes van de Bolletjes af-doen, zoo hebt ghy dan *Paſtilli*, die zeer ſchoon en aangenaam zijn, en nut tot vele dingen, voornamentlijk tot verſterkingh van 't herte, en tegen alle flaauwte, en het is een zeer goet behulp-middel tegen alle quade, ongezonde, Peſtelentiale Lughten. De zelve in Roze-water, of Zuuringh-water geſmolten, werden zeer nuttelijk gebruikt in alle quaad-aardige Koortzen, en meer andere Ziektens, die uit koude haren oorſpronk nemen. Nogh

Olie. werdt uit deze Blommen een Olie gemaakt op na-volgende wijze: Neemt Noten van Ben, ofte by gebreeken van dien, zoete Amandelen, hoe verſcher hoe beter; hier uit perſt de Olie, (dogh zonder vyer, op datze te langer zoet magh blijven) dan zal men nemen ſchoon, wit, en gereinight Cattoen of Boom-wol, dat vry van alle ſmetten, vuile, of duffen reuk is, anderzins is men genoodtzaakt het te zuiveren op na-volgende wijze, met het Cattoen in een Pot met ſterke Pekel te laten weeken, tot dat alle quade reuken zijn uitgetrokken, en wederom in vers water uit-gewaſſen, en gedrooght zijnde, met de voor-gemelde Olie vet gemaakt, dogh alleen zoodanigh, dat de Olie van zelf niet uit en druipt; neemt als-dan een nieuwe aarden Pot, beſpreidt den bodem met verſch-geplukte Oranje-blommen, leght daar op een regel van dit vette Cattoen, en dan wederom blommen, en alzoo Laagh om Laagh, tot dat de Pot vol is, die men met een Blaas dight toe-maakt, en op een droo-ge, niet koude, en noghtans geen al te warme plaats wegh-ſtelt. Men zal deze Blommen daaghlijks veranderen, de oude wegh-doende, en weder verſche in de plaats, en dat vijf of zes dagen na malkanderen, en drukken, of parſſen dit ge-olide Cattoen uit, welke Olie een zeer ſchoone aangename lught van zigh geeft, bequaam om in veel lieflijke Reuk-werken te gebruiken. Zoo haaſt die wat geſtaan, de vuiligheidt en wateraghtigheidt gezonken, de Olie daar van gezuivert, en klaar geworden is, magh men die bezigen naar behooren. Deze wijze van Olie van Oranje-blommen is uit *Ferrarium*,

die

die deze geleert heeft van eenen *Françiſcus Dragus*, en verſcheiden maal van andere ook na dit voor-ſchrift gemaakt, en zeer goedt bevonden. Nogh verhaalt den zelven Schrijver een veel korter wegh, op na-volgende wijze: Neemt een pont Olie de Ben, ofvan zoete Amandelen, verſch geparſt, een pont Blommen van Oranje, trekt die de bladerkens af, (die men alleen zal gebruiken) ſtootze in een ſteenen Mortier, doet die in een glaazen Fles, en giet de Olie daar boven op: na dat twee of dry dagen geſtaan zal hebben, zoo laat de Olie door een hairen Stramijn van de Blommen af-loopen, en ſcheidt die van de wateraghtige voghtigheidt, daar de zelve mede vermenght is, ſmijt de oude Blommen wegh, en vervarſt die weder met nieuwe, en dat tot de derde maal; ſcheidt dan u Olie, en maakt die helder en klaar, om Handſchoenen, en veel andere dingen daar mede te doen ruiken. Men kan ook zoo handelen met de Blommen van Jaſminen. Heſp. lib. 4. cap. 24.

Van Oranje-blommen wordt een Zalve gemaakt: Salve, op deze wijze.

Neemt *wit Was*,
Sperma Cæti, van elks een Onçe;

Smelt dit op een zaght vyer te zamen, en daar af-genomen zijnde, doet daar by van ons hier boven beſchreven Olie van Oranje-blommen, zoo veel als 't behoort, 't welk men met een Spaateltje te zamen zal roeren, tot alles wel onder-een vermenght, en kout geworden is; welke koelte men zal verhaaſten zoo ras als 't mogelijk is, op dat door de groote hitte de reuk van de Olie niet zoude vervliegen. Men kan mede in plaats van *Sperma Cæti*, of Walſchot, witte en geſuiverde Verkens-reuzel nemen. Deze Zalve is goet tegen de heete gebreeken van de Borſt, wanneer men die daar mede ſmeert, en ook tegen heete ontſteekingen van het Podagra, en meer diergelijke Ziekten, die uit hitte haren oorſpronk hebben.

De Appelen van Oranje hebben mede veelderhande gebruik en deughden, de ſchorſſen werden gedrooght, nat en droogh geconfijt, en ook werdt daar een Olie van gediſtilleert. De kleine groene Appelkens, die de groote hebben van een Erweet, werden aan ſnoertjes gereegen, en van de Juffrouwen om de handen gedragen, wegens haren goeden reuk. Oranje-appel.

De Schillen van Oranje-appelen hebben in de Genees-konſt veel gebruik, en hebben een warme eigenſchap, gedrooght, en tot Pulver geſtooten, zijn zeer dienſtigh tegen Colijk, en andere koude gebreeken, met een weinig Wijn warm in-genomen, doen water maken, en het ſweet verwekken. Men gebruikt dit Poeyer van een Scrupul tot een Dragma toe. Schroderus in Pharmac. Med. Chimic. lib. 4. cap. 45.

Om Oranje-ſchillen te Confijten, of met Suiker te bewaren, zal men nemen de Schillen van verſſe, rijpe Oranje-appelen, het binnenſte wit daar uit doen, en eenige dagen in ſchoon Regen-water laten weiken, op dat de meeſte bitterheidt uit-trekke, kooktze dan in ander ſchoon Regen-water, tot datze murw zijn, de Syroop zal men behoorlijk kooken, en na dat Schillen wel verzeegen zijn, daar in leggen, en tot het gebruik bewaren, wil men die droog Confijten, zoo neemt de Schillen, na dat eenigen tijdt in de Syroop gelegen hebben, daar wederom uit, en ſteltze in een warme plaats, of Stoof te droogen: En om te Candalizeeren moet men de Syroop alleen maar hooger kooken, dan of men die nat wilde bewaren. Geconfijte Oranje-ſchillen.

Deze in-gemaakte Oranje-ſchillen verſterken het herte tegen alle flaauwigheden, verwarmen de verkoude Mage, en weder-ſtaan alle quade en Peſtilentiale loghten. Om een Olie te maken: Neemt varſſe Oranje-ſchillen, vijftigh Ponden, doet dit in een Vat, ſtamptze vaſt op-een, en laatze wel rotten, doetze in een Diſtilleer-keetel, en giet daar een goedt deel water op, en

met een matigh vyer gediſtilleert,zoo komt met het water een ſchoonen klaaren, en ſterk-riekende Olie over, die men van het water zal af-ſcheiden, en tot het gebruik bewaren, tegen alle koude gebreeken, zoo der Mage, als andere deelen des Lichaams: Men gebruikt die mede uitwendigh, tegen de koude en verſtijfde Zenuwen, wanneer men die daar mede ſtrijkt. Het ſap
Sap. van de Oranje-appelen is onderſcheiden in kraghten, na dat zuur, of zoet zijn. Deze laatſte zijn warmer, en werden bequaamlijk gebruikt in de heete gebreeken der Longe, alzoo matighlijk verkoelen: Die van een gematighde ſmaak, zijn zeer aangenaam; maar het ſap van de zuure is meer verkoelende, en werdt daar van een Syroop gemaakt, om tegen alle quaad-aardige Koortzen, onder andere Genees-middelen te vermengen. Het ſap over Spijze gebruikt, geeft die een aangename geur: Ook wert die van de Turken, in plaats van Verjuis, in de Spijze gedaan. Het is mede goet tegen het blaauwſchuit, en geeft een goeden Adem,gelijk onze Zee-varende Luiden genoegh konnen getuigen. Waar mede wy dit zullen laten beruſten, en nogh een weinigh aan-roeren het gebruik van den Limoen-boom.

Het dry-en-veertighſte Hooftdeel.

Van het gebruik van de Limoen-boom.

HEt zal miſſchien iemandt vreemt voor-komen, dat wy het gebruik van de Oranje-boom voor de Limoen-boom ſtellen; hoewel de laatſte eerſt beſchreven is: 't Is daarom, dat den Oranje-boom by ons meer bemint, en gemeender is, en geven die derhalven de voor-rangh. Latende nu volgen den Limoen boom, welkers Vrughten niet alleen in de Genees-konſt, maar ook in de Huis-houdingh bekent zijn, en in kraghten met den Citroen-appel gantſch over-een-komt, gelijk haren ſmaak uit-wijſt, zijnde mede in werking onderſcheiden; dewijl de zoeten de zuuren in warmte te boven gaan. De
Schil. ſchillen van de Limoenen werden met Suiker in-gemaakt, of geconfijt op de zelve wijze, gelijk hier vooren van de Oranje-appelen gezeght is, om in de Genees-konſt, en mede tot lekkernye te gebruiken.

Theatrum Fungorum- c. 3. tweede Deel. Het buitenſte van de Limoen-ſchillen is een zeer goedt Genees-middel voor de gene die quade Campernoeljen, of *Fungi* hebben gegeten, zoo d'Heer *Franciſcus van Sterbeeck* ſchrijft.

Met gebranden Wijn over-gehaalt, en in de Winkels Limoen-water genaamt. Gelijkze ook met Oranje-ſchillen doen, wert in de koude Noordtze Landen veel gedronken, dogh meeſt uit dertelheidt; hoewel het tegen koude inwendige gebreeken niet ondienſtigh is. En tot dezen Drank werden Jaarlijks veel duizenden Ponden, zoo van Oranje, als Limoen-ſchillen gebruikt, die uit *Italien* hier te Lande werden gezonden. Uit deze Schillen werdt
Olie. een Olie gemaakt, even gelijk die uit de Oranje-ſchillen. Men kan met de
J Bauhin. Hiſt. Plant. lib 1. c. 28. handt een zeer wel-riekende Olie uit de verſſe Limoen-ſchillen parſſen, die uitermaten goet is, om het herte te verſterken, en het gezight te verbeteren.
Zaadt. Ook wert het Zaadt in veele Genees-middelen gebruikt. Maar het Sap is beſt
Sap. bekent,zoo wel in de Keuken,als Apotheek,en met groot voordeel,tegen het blaauw-ſchuit,en zijn mede-ſoorten,goet bevonden; waarom het veel van de Zee-varende Luiden tegens dit ongeval gebruikt wert. Uit dit Sap wert met Suiker een Syroop toe-geſtelt, bequaam tegen de heete en brandende Koortzen. Het water, dat uit het ſap van Limoenen, door het *Balneum Mariæ*,

in

in een glaaze Kolf is gedistilleert, is bequaam om alle vlakken van de huit af te nemen, als-mede alle sproeten des Aangezights, en doodt alle Wormen des Lighaams, wanneer men dat drinkt; 't welk het sap mede doet, wanneer daar een Onçe van werdt in-genomen. Het sap van Limoenen weder-staat alle Vergift, en vergiftige Dieren. De Limoenen werden in Pekel bewaart, en by vlees gestooft, 't welk een zeer aangename Sauze is. De kleine Limoen van Calabria werdt in haar sap in-geleit en bewaart, om zoo te eten. Wyders werden op veelderhande wijze *Limonade* gemaakt, die een overmate lekkere en verkoelende Drank geeft. Neemt

Matthol. in Dioscor. l. 1. cap. 231.

Gerste-water, een Mingelen,

Drukt daer in het sap van vier of vijf Limoenen, en maakt het zoo zoet van Suiker als noodigh is; dit wel door malkanderen geroert, is de aangenaamste Koel-drank, die men kan wenschen. Om uit het sap van de Limoenen *Pastilli* te maken, zoo neemt

't Sap uit de kleine Calabrise Limoen, een Onçe,
Schoone witte Candy-suiker, twee Onçen,
Oly van Caneel, aght druppelen:

Ferrarii Hesp. lib. 3. cap. 1.

Het Limoen-sap zal men door een dighten Lap doen druipen, op dat het helder en klaar werdt, en met de Suiker tot behoorlijke dikte kooken, om alzoo tot *Pastilli* te konnen gieten, doende op het alderlaatste de Caneel-oly daar onder.

Deze *Pastilli* zijn een zeer aangename Lekkernye, en geven een lieflijken Adem. Uit dit Limoen-sap werdt een Syroop gemaakt op deze wijze:

Neemt *Sap van Limoenen*, zes Ponden,
witte Suiker, dry Ponden,

Pharmac. Augustan. Class. 1.

Maakt hier af een Syroop, door behoorlijke kookingh. Deze Syroop werdt veel in de Genees-konst gebruikt, in heete Ziekten, en brandende Koortzen, en wederstaat de Pestelentiale verrottingh, werdt met groot voordeel tegen de Wormen des Buiks gebruikt. Voorts zijn de kraghten van de Limoenen die van de Citroen-appel t'eenemaal gelijk, en werden d'een voor d'ander zonder dwalingh gebruikt. Dit is al wat van deze zaak in 't korte was te zeggen, latende 't geen door andere haar naarstige ondervindingh nogh moght te voorschijn komen, aan die, welkers lust wyder strekt deze Handelingh verder uit te breiden.

Banderon. Pharmac. lib. Sect. 2.

EINDE.

RE-

REGISTER
Der
HOOFT-DEELEN.

Hooftdeel.		Fol.
I.	Oorzaak, en Ordre van dit Werk	1
II.	Fabel van Heſperides	1
III.	Van de Geſlaghten der Vrughten in 't gemeen	3
IV.	Van de eerſte Oeffenaars	4
V.	Van den Citroen-boom	5
VI.	Van den Limoen-boom	6
VII.	Van den gemeene Witte Limoen	7
VIII.	Limon Sbardonius van Ferrarius	8
IX.	Limon Sbardonius met mismaakte Gedaante	8
X.	Kleine Calabriſe Limoen van Ferrarius	9
XI.	Zoete Limoen van Ferrarius	10
XII.	Limoen-boom van S^t. Remo	10
XIII.	Peers-gewijze Limoen van Ferrarius	11
XIV.	Van de Lima	11
XV.	Adams-Appel, of gemeene Swarte Limoen	12
XVI.	Van den Oranje-boom in 't gemeen	12
XVII.	Gemeene Oranje-Appel van Ferrarius	13
XVIII.	Zoete Oranje-Appel	14
XIX.	Oranje-boom met gekrulde Bladeren van Ferrarius	14
XX.	Oranje-boom met geroosde Vrught	15
XXI.	Oranje-boom met bonte Vrught	15
XXII.	Oranje-boom met gehoornde Vrught	16
XXIII.	Van verſcheide Mis-gewaſſen	16
XXIV.	Appel-Sina, of Lisbonſe Oranje-boom	17
XXV.	Oranje-boom met zoete Schil	17
XXVI.	Oranje-boom met kleine Vrught	18
XXVII.	Van het onderſcheidt der Oeffeningh van den Limoen- en Oranje-boom	18
XXVIII.	Hoe men de Boomen uit andere Landen bekomt	19
XXIX.	Van de ſtellingh der Limoen- en Oranje-boomen	20
XXX.	Van de Aarde en Miſch	20
XXXI.	Van het Zaayen der Boomen	22
XXXII.	Van het Enten	23
XXXIII.	Van de Voort-teelingh door in-leggen	27
XXXIV.	Van Planten, en Verplantingh	28
XXXV.	Van het verroeren der Boomen	31
XXXVI.	Van Meſtingh, Ververſſingh, en Om-gravingh	32
XXXVII.	Van Bewateren	32
XXXVIII.	Van het Beſnoeyen	34
XXXIX.	Van de Middelen tegens verſcheide Gebreken, en Ongediert	35
XL.	Van de Winter-plaats, en haar gebruik	38
XLI.	Van het Plukken der Blommen en Vrughten	41
XLII.	Voordeel, en 't gebruik van d'Oranje-boom	43
XLIII.	Gebruik van den Limoen-boom	46

EINDE.

PRIVILEGIE.

DE Staten van Hollant en weſt-Vrieſlant: *Doen te weten*, Alzoo Ons vertoont is by *Markus Willemſz. Doornik*, Boekverkooper tot Amſterdam, hoe dat hy Suppliant met groote moeiten en koſten hadde gedrukt zeker Boek, genaamt den Koninklijken Hovenier, aanwijzende de middelen om Boomen, Bloemen en Kruiden te zajen, planten, aanqueeken en voortteelen. Met konſtige Kopere Platen verçiert, door *D. H. Cauſe*: Als mede den Nederlantſchen Heſperides, of oeffeninge en gebruik van de Limoen, Orangie, en andere Boomen, met kopere Platen verçiert, door *Jan Commelijn*, als te zien was in het exemplaar Ons geëxhibeert. Doch alzo hy Suppliant beducht was dat yemant het voorſz. Boek mochte komen naar te drukken, en zulks zoude wezen tot des Suppliants groote ſchade en nadeel, zoo keerde hy zich tot Ons, in aller ootmoedigheit verzoekende, Onze gewoonelijke Privilegie en Octroy, om het zelve Boek geduurende den tijt van vijftien naaſt-komende Jaren, in dezen Lande alleen te mogen drukken, uitgeven en verkoopen, doen drukken, uitgeven en verkoopen, met verbodt aan allen anderen, het zelve Boek in eenigerhande Talen, in 't geheel of ten deel na te drukken, of elders nagedrukt in deze Landen te brengen, of te verkoopen: *SO IS'T*, dat Wy de zake en 't verzoek voorſz. overgemerkt hebbende, en genegen wezende ter bede van den Suppliant, uit Onze rechte wetenſchap, Souveraine macht en authoriteit den zelven geconſenteert, geaccordeert en geoctrojeert hebben, conſenteren, accorderen en octrojeren midts dezen, dat hy geduurende den tijdt van vijftien eerſt-achter-een-volgende Jaren, binnen den voorſz. Onzen Lande alleen zal mogen drukken, doen drukken, uitgeven, en verkoopen. Verbiedende daarom allen en eenen yegelijken het zelve Boek, in eenigerhande Talen, in 't groot of klein, in 't geheel of deel na te drukken, of elders naargedrukt, binnen den zelven Onzen Lande te brengen, uit te geven of te verkoopen, op verbeurte van alle de naargedrukte, ingebrachte of verkochte Exemplaren, en een boete van drie hondert guldens daarenboven te verbeuren, te applicereen een derde-part voor den Officier die de calange doen zal, een derde-part voor den Armen ter plaatze daar het caſus voorvallen zal, en het reſterende derde-part voor den Suppliant; Alles in dien verſtande nochtans, dat Wy den Suppliant met dezen Onzen Octroye alleen willende gratificeren, tot verhoedinge van zijne ſchade door het nadrukken van 't voorſz. Boek, daar door in eenigen deele verſtaan den inhoude van dien te authoriſeeren, en veel min het zelve onder Onze protectie en beſcherminge eenig meerder credijt, aanzien of reputatie te geven, nemaar in cas daar in yets onbehoorlijks zoude mogen influeren, den Suppliant alle het zelve tot zijnen laſte zal gehouden wezen te verantwoorden, tot dien einde wel expreſſelijk begeerende, dat by aldien by dezen Onzen Octroye voor het zelve Boek zal willen ſtellen, daar van geene geabbrevieerde of gecontraheerde mentie zal mogen maken, nemaar gehouden zal wezen het zelve Octroy in 't geheel, en zonder eenige Omiſſie daar voor te drukken, of te doen drukken, op pœne van het effect van dien te verliezen; En ten einde den Suppliant dezen Onzen conſente en octroye mogen genieten als naar behooren, laſten Wy allen en eenen yegelijken dien 't aangaan mach, dat hy den Suppliant van den inhoude van dezen doen laten en gedoogen, ruſtelijk, vredelijk en volkomentlijk genieten en gebruiken, ceſſerende alle beletſels ter contrarie. Gedaan in den Hage onder Onzen Grooten Zegele hier aan doen hangen, den 14 September, in 't Jaar ons Heeren en Zaligmakers duizent zes hondert zes en tzeventig.

VAN ASPEREN.

Ter Ordonnantie van de Staten,
SIMON van BEAUMONT.

DRUK-FOUTEN.

VOOR-REDEN.

lin. 18. leeſt dezen Heſperidum.
33. leeſt van den Hof Heſperidum.
51. leeſt dezen Heſperidum.
73. leeſt bieden de Nederlantze Heſperides.
Pag. 1. lin. 12. is, leeſt zijn.
lin. 13. dezen Heſperides, leeſt deze Heſperides.
lin. 20. den Heſperides, leeſt den Heſperidum.
lin. 22. ten einde hy voorby den wakende Draak, (voeght daar by) zijnde alle d'ongemakken.
Pag. 2. lin. 14. Atlanti, leeſt Atlantis.
lin. 20. Heſperides, leeſt Heſperidum.
lin. 23. Heſperides, leeſt Heſperidum.
lin. 31. Heſperides, leeſt Heſperidum.
Pag. 3. lin. 2. Heſperides, leeſt Heſperidum.
lin. 4. onzen, leeſt onze.
Pag. 4. lin. 12. Lmoen, leeſt Limoen.
lin. 21. Heſperides, leeſt Heſperidum.
lin. 43. den Heſperides, leeſt de Heſperides.
Pag. 5. lin. 56. in dezen Heſperides, leeſt onder de Heſperides.
Pag. 6. lin 28. de eerſte plaatze in onzen, leeſt de tweede plaatze onder de
Pag. 8. lin. 18. deze Heſperiſe, leeſt de Heſperiſe.
Pag. 17. lin. 26. Oranje-boom met zoete ſchil, leeſt Oranje-appel met zoete ſchil.
lin. 27. leeſt d'Oranje-boom met zoet-ſchilde Vrucht.
Pag. 20. lin. 7. aan het Zuiden, leeſt tegen het Zuiden.
Pag. 38. lin. 12. dien daar geen, leeſt zoo daar geen.
Pag. 40. lin. 6. en vriezent, leeſt of vriezent.
Regiſt. lin. 38. verroeren, leeſt vervoeren.

Bericht voor den Boekbinder.

Limoen Bloeyſel ——— 6
Gemene witte Limoen ——— 7
Limoen Sbardonius Ferrari
Limoen Sbardonius met mismaakte gedaante } 8
Limoen Sbardonius met ſtreepen
Calabriſe Limoen ——— 9
Zoete Limoen van Ferrarius
Limoen van St. Remo van Ferrarius N°. 2. } 10
Peers-gewijſe Limoen van Ferrarius
Lima met zoete vrucht N°. 2. } 11
Adams Appel of Swarte Limoen
Oranje Bloeyſel N°. 2. } 12
Gemeene of zuure Oranje-Appel. 13
Zoete Oranje-Appel
Oranje-boom met gekrulde bladeren van Ferrarius N°. 2. } 14
Geroofde Oranje-Appel
Bonte Oranje-Appel } 15
Gehoornde Oranje-Appel ——— 16
Appel China of Lisbonſe Oranje-Appel
Oranje-Appel met ſoete ſchil N°. 2. } 17
Oranje-boom met de kleine vrucht, anders Naantje ——— 18
Afbeelding van Tobbens en Potten ——— 29
Winter-plaats in den Hof van d'Academie tot Leyden N°. 2.
Winter-plaats in den Hof van de Ed. Heer Joan Roeters
Winter-plaats in den Hof van d'Heer Pieter de Wolf. N°. 1. } 39
Afbeelding van de Winter-plaats van d'Heer Pieter de Wolf, ſoo als die ſich van binnen vertoont N°. 2.
Winter-plaats in den Hof van d'Heer Jan Commelijn N°. 3.

O
Mo. Bot. Garden,
1893